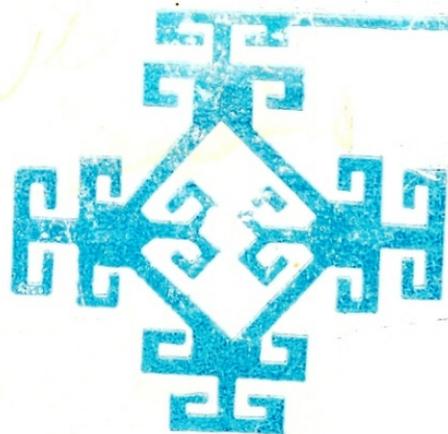
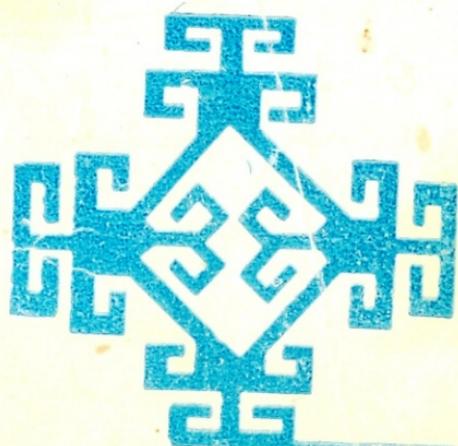

С.К.112
СТ.К.113

АРТЫҚ КАРИМОВ

**ӨТЕШ ШАЙЫРДЫҢ
ӨМИРИ ХӘМ
ТВОРЧЕСТВОСЫ**

с (КК)2
СТ К-18

~~210~~
210

АРТЫҚ КАФЕРМОВ

ӨТЕШ ШАЙЫРДЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ТВОРЧЕСТВОСЫ

8125.

МАҒИМЛӘН
КӘСӘП
ОРАҢИ

Методическ. отдел
Респ. детск. библиотека
КВАССР

„КАРАКАЛПАКСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС 1984

КК 2 Каримов А.
К 25 Өтеш шайырдың творчествосы
Нөкис „Қарақалпақстан“ 1984. 115 б.

Бул мийнет XIX әсирде жасаған белгили қарақалпақ шайыры Өтеш Алшынбай улының өмири хәм творчествосына арналып, онда Өтеш шығармаларының жыйналыуы, изертлениуі жағдайы, өмир жолы, демократиялық, гуманистлик идеясы, шайырдың Бердақ пенен қарым-қатнасы, творчествосының көркемлиги-илимий материаллар хәм мағлыұматлар тийкарында талланған.

Мийнет улыұма әдебиятқа қызығыушы китап оқыушылар шын арналып жазылған.

Рецензентлер: С. Нийетуллаев
Т. Мәмбетниязов

163768 ✓
мет 02
218
мет 01
мет 10

Респ. детск. библиотека
ККА СД

К 4603010000—082 113—84
М—357(04)—84

© „Қарақалпақстан“ баспасы 1984

КИРИСИҰ

Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында өзиниң дәретпелери менен қарақалпақ классик поэзиясының қәлиплесиуине хәм раўажланыуына, жалпы қарақалпақ халқының сана-сезиминиң, рухый өмириниң өсиуине белгили дәрежеде үлес қосқан шайырлардың бири Өтеш Алшынбай улы болып есапланады.

Өтеш Алшынбай улы—XVIII әсирдеги классик шайыр Жийен жыраудың шаўлығы хәм XIX әсирде өмир сүрген шайырлар Күнхожа, Әжинияз, Бердақ пенен заманлас. Өтештиң дәретпелериндеги тийкаргы бағдар өз дәуириниң алдыңғы идеялары. шынлық турмысы, шығармаларында әпиұайылылық, анықлық, образлардың түсиниклиги хәм тағы сондайлардан турады.

Өтеш өзиниң шығармалары арқалы өзи жасаған дәуирдиң жәмийетлик турмысын, класслық айырмашылықларды реаль сүүретлеп берди, ол өзиниң барлық өмирин хәм дәретпелерин мийнеткеш халық массасы менен, олардың тилек-әрманлары менен тығыз байланыстырды.

Марксизм-ленинизм классиклериниң өткендеги әдебий мйрасларды сын көз бенен қарап пайдаланыу керклиги туұралы айтқанлары хәм партия менен хукиметимиздиң бул исте ғамхорлығы бизиң сөз етип отырған Өтеш Алшынбай улының дәретпелерин үйрениуимизге де тиккелей бағдарлаушылық хызметин атқарады.

Өтеш Алшынбай улының шығармаларын изертлеу басқа да қарақалпақ классик шайырлары сыяқлы Қарақалпақстанда Совет хукимети орнағаннан кейин, Коммунистлер партиясының бул иске ғамхорлығы нәтийжесинде қолға алынды.

Өтештин дәретпелери Октябрь революциясына дейін хеш жерде басылып шықпаған. Оның жазып хәм аўызша шығарған шығармалары халық арасына қолжазба хәм аўызша тараған. Шайырдың өз қолы менен жазған қосықлары хәм сол дәуірде басқа саўаты бар адамлар тәрәпинен көширип алынған қосықлары бизиң дәуиримизге келип жетпеди. Экспедиция ўақтында гүрриң берген адамлардың сөзлерине қарағанда революцияға шекемги шайырлардың қосықлары қысса китаплар менен бир қатарда халық арасында оқылып жүрген. Бундай қолжазба нускалар Совет хұкиметиниң дәслепки жылларына дейін көп адамларда сақланған. Әдебий мийрасларымыздан бирли-ярымы соңғы жыллары халық арасынан табылып атыр. Соңғы жыллары Әжинияз шайырдың гейпара қосықларының тийқарғы нускасы мәлим болды¹. Ал басқа классик шайырларымыздың қолжазба нускалары да табылып қалар деген үмиттеміз.

Өтеш Алшынбай улының өмирине тийисли материаллар менен шығармаларын жыйнаў иси 30-жылларда қолға алынды. Шайырдың қосықларын хәм өмирине тийисли мағлыўматлар ең дәслеп Сәдирбай Мәўленов хәм Шәмшет Хожаниязовлар тәрәпинен жыйналды. Революцияға шекемги әдебий мийрасларымызды жыйнаўда Мәўленов пенен Хожаниязовтың мийнетлерин айрықша атап өтиўимиз тийисли. Өйткени, бул жолдаслар өткендеги әдебий мийрасларды жыйнаўда көп жұмыслар ислеген, олар Қарақалпақстанның Мойнақ, Тахтакөпир районларында жасаўшы катықулақ адамлардың аўзынан хәм Қарақалпақстанда совет власты орнаған жыллары диний адамлар тәрәпинен әўлийелерге хәм мешитлерге көмип, жасырып тасланған китаптардың арасынан Өтештиң хәм басқа да қарақалпақ шайырларының шығармаларын жазып алған. Хәзирги Жийен жыраўдан басланатуғын қарақалпақ классик шайырларының баспада жәрияланып жүрген шығармаларының көпшилиги усы жолдаслардың жыйнаған материалларынан алынған.

Шәмшет хәм Сәдирбайлар Өтеш Алшынбай улының көп қосықларын Мәтеке ийшан дегенниң мешитинен көмийли китаптардың арасынан тапқан хәм оны көши-

¹ Хамидов, У. „Әжинияздың шығармаларының қолжазбасы“, „Әмиўдәрә“ журналы, № 3, 1962-жыл, 121-123-бетлер,

рип алған. Бирақ олардың мешиттен табылған қолжазба нускасы библиотекаға тапсырғаны ямаса тапсырмағаны белгисиз. Тек олардың сол нускадан көширип алған қолжазбасы ғана бизиң қолымызда толық емес түрінде бар.

Сәдирбай хәм Шәмшет әдебий мийрасларды жыйнаў исин Қарақалпақстан Жазыўшылар союзы менен сол ўақыттағы Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеў институтының тапсырыўы менен жүргизген хәм олар жыйнап келген материалларын сол мәкемелерге тапсырған.

Бирақ бул материаллардың айырымлары Қарақалпақстан филиалының библиотека фондында хәм Қарақалпақстан Жазыўшылар союзының архивинде сақланбай, оны гейпара адамлар меншиклеп кеткен деген гүман бар. Буған факглер келтирейик: Уллы Ұатандарлық урыстан кейин С. Бекназаров деген Қазақ ССР Илимлер Академиясының Орайлық илимий библиотекасына өзиниң атынан көп қолжазбалар тапсырған. Бул қолжазбаның ишинде, хәттеки көпшилиги, С. Мәўленов пенен Ш. Хожаниязовтың жазып алған материаллары. Оннан кейин, мархұм Асан Бегимовтың ұй архивинен Қарақалпақстан филиалының библиотека фондына 1960-жылы бир папка қолжазба тапсырылды² Бул да Сәдирбай менен Шәмшеттиң жыйнаған материаллары. Қолжазбада Сәдирбай менен Шәмшеттиң ағы өширилип үстине қағаз жабыстырылған. Усындай етип, С. Мәўленов пенен Ш. Хожаниязовтың ислеген мийнетлери көзге көринбей, олардың жыйнаған материаллары библиотека фондына толық түспей атыр.

Өтештиң „Қарыз алма?“, „Шерменде“ еки қосығын Күнхожанын хәм Бердақтың қосықлары менен қатар 1960-жылы Тахтакөпир районының 2-аўылы „Ағартыў“ колхозының ағзасы Дәўлетияр Қурбан улының (хәзирги „Совет Өзбекстаны“ совхозы) аўзынан сол С. Мәўленов пенен Ш. Хожаниязовлар жазып алды.³

¹ Қазақ ССР Илимлер Академиясы Орайлық илимий библиотекасының фонды, қолжазба №852.

² Материалы дореволюционной каракалпакской литературы“ қолжазба, Қарақалпақстан филиалының библиотека фонды., инв. 35482.

³ Сборник классиков КК литературы“ КК филиалының, библиотекы, фонды, қолжазба, № 1176.

Бул шайырдың ең дәслепки жазып алынған қосық-лары болып есапланады.

Буннан соңғы жыллары да Өтештиң көп қосықла-рын С. Мәуленов хәм Ш. Хожаниязовлар жыйнады. Мәселен, „Ҳайран етти“ поэмасын Тахтакөпир районы-ның 2-ауылында (хәзирги Ленин атындағы совхоз) Арзымбет Ауыл улынан, 1932-жылы² „Дәркар“, „Қыз-лар“ деген қосықлары Тахтакөпир районының, 2-ауыл „Ағартыу“ колхозының ағзасы Дәулетияр Қурбан улы-ның аузынан, 1933-жылы³ „Нуратдин“, „Көрдим“, „Бес жигит“, „Қорқаман“ хәм „Өтти дүньядан“ қосық-лары 1937-жылы⁴ жазып алынды. Бул қосықлардың хәр қайсысы кимнен хәм қашан жазып алынғаны туу-ралы қосықты жыйнаушылар мағлыұматлар берди.

„Нуратдин“ қосығының кейиндеги мағлыұматқа қарағанда, бул қосық Мойнақ районының, 11-ауылындағы Сейтбек Разбек улының аузынан „Өтти дүньядан“ қосығы, Тахтакөпир районының „Мүйтен бөгет“ жеринде турушы Өтеман деген адамнан жазып алынған, ал „Көрдим“, „Бес жигит“, „Қорқаман“ қосықлары Мәте-ке ийшан дегеннің мешитинде көмиўли қысса китап-лардан көширилип алынған. „Яңлыды“, „Әрман менен“, „Ур“, „Болар“, „Сәўмеймен“, „Асарман“, „Жетермен“, „Изимбет“, „Бердақ бақсыға жуўап“ хәм „Қытайға“ қосықларының қай жылы жазып алынғаны көрсетил-меген. Бул қосықлар да С. Мәуленов хәм Ш. Хожаниязовлар тәрәпинен 1930-1937-жылларда жазып алынған.

Ұатандарлық урыс жылларына дейин Өтештиң жо-қарыда атап өткен шығармалары ғана жыйналады. Ол шығармаларды жыйнаушылар хәр бир қосыққа мүмкиншилигинше түсиник бериў менен қатар шайыр-дың өмири бойынша да қысқа мағлыұматлар жазып қалдырған.

Өтештиң өмири хәм дәрәтпелерине байланыслы материаллар жыйнау жұмысы Ұатандарлық урыстан соң да, яғный хәзирги күнге дейин даўам етпекте. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан фили-

2. Булда усы қолжазбада.

3. Умар произведение, рукопись инв. №1154—У—52.

4. „Материалы дорев. КК. литературы“ қолжазба, Қарақалпақ-стан филиалының библиотека фонды. Инв. №355482.

алының китапхана фонды хәр жылы шөлкемлестирилел-туғын әдебий экспедиция материаллары менен де, гей-пара адамлардың жыйнап келген бақалы материаллары менен де байымақта. Бул материаллардың ишинен Өтеш-тиң қосықларын хәм өмирине тийисли мағлыұматлар-ды көплеп ушыратыўға болады.

1960-жылы шайырдың „Көк өзек“ қосығы жазып алынды. Бул қосықты муғаллим Турғанбай Генжему-ратов деген Тахтакөпир районының Ленин атындағы совхозында турушы Наурызбаева Гүлхатшадан жазып алған¹. Усы „Көк өзек“ қосығы Омар Сүгиримбет улының „Жаңа суў“ қосығы менен стили, идеялық мазмуны хәм формасы жағынан бир-бирине күтә уқсас. Хәттеки бул еки қосықтың темасы еки басқа болғаны менен оның айырым қосық қатарлары, гейпара куп-леттери екеўинде де бирдей болып келеди. Мысалы, Өтештиң „Көк өзек“ қосығындағы:

Жайлаўым Жаңа суў қыслаўым Самай,
Үстиннен ел көшти, бир адам қалмай,
Суўың ашып сенин дақылың болмай,
Басыңнан дәўраның тайды Көк өзек.

Жаңа суў түбине таяў бойламас,
Истин соның, келешегин ойламас,
Суўың ашып шарўа сени жайламас,
Басыңнан дәўраның тайды Көк өзек“²

деген еки куплет Омар шайырдың „Жаңа суў“ қосығында төмендегише:

„Жайлаўым Жаңа суў қыслаўым Самай,
Еки ортада көшти бир адам қалмай,
Суўың ашып сенин дақылың болмай,
Дәўлетиң басыңнан тайды Жаңа суў,

Ақмақ адам хеш нәрсени ойламас,
Суўына тақыр көл таяў бойламас,
Суўың ашып, шарўан сени жайламас,
Дәўлетиң басыңнан тайды Жаңа суў“³.

2. Сборник стихов каракалпакской дореволюционной литерату-ры, қолжазба, Қарақалпақстан филиалының библиотека фонды, инв. № 34983.

3. Сборник стихов каракалпакской дореволюционной литерату-ры қолжазба, Қарақалпақстан филиалының библиотека фонды инв. № 34983.

3. О м а р. Таңлаўлы шығармалары, Нөкис, 1960-жыл, 73-б т

Жоқарыдағы салыстырылған куплетлердің бір-биринен айырмашылығы шамалы ғана. Өтеште қосықтың жуымақлаушы төртінші қатарлары „Басыннан дәураның тайды Көкөзек“ болып келсе, Омарда „Дәулетің басыннан тайды Жаңа суу“ болып келеді. Өтештің „Көкөзек қосығының басқа куплеттері менен „Жаңа суу“ қосығының басқа куплеттерінде уксаслық жоқ. „Көк өзек“ қосығында ушырасатуғын жоқарыдағы уксас еки куплет Омар шайырдың „Жаңа суу“ қосығынан Өтештің атына өтип кеткен деп ойлаймыз. Себеби, Өтештің де, Омардың да жайлаған жерлері бір, бірақ булардың жасаған дәуірі еки басқа. Омардың заманында аталған өзектің аты—Жаңа суу—көк өзектің аяғы болған.¹ Бұған қарағанда Өгештің „Көк Өзек“ қосығын жаздырыушы Омардың „Жаңа суу“ қосығынан да араластырып қосып айтқан болыуы мүмкін.

Т. Генже муратов тәрәпинен 1960-жылы шайырдың „Көк өзек“ қосығы менен қатар „Өгизим“ хайуанларға „Оймақ“ тағы басқа қосықтар жыйналды² Булардың ишинде „Шошқа“ „Өгизим“ толық түріндеги қосықтар емес. Ал „Оймақ“, „Хайуанларға“ сияқлы қосықтары Өтештің қосығы деп жазып алынған менен идеялық мазмуны хәм көркемчилиги төмен қосықтар.

1954-жыл менен 1962-жыл орталығындағы Қарақалпақстан районларына шөлкемлестирген әдебий экспедицияларда шайырдың „Түлки тон кийген тоңарма“³ „Қәдир молла“⁴ деген қосықтары менен қатар оның өмирине тийисли бир қанша мағлыұматлар жазып алынған. „Түлки тон кийген тоңарма“ деп басланатуғын қосық толық емес, ал „Қәдир молла“ қосығы хәр түрлі вариантта ушырасады.

Хәзирге дейин Өтештің жазып алынған хәм библиотека фондында сақлаулы қосықтары жоқарыда көрсе-

1. 1962-жылғы әдебий экспедиция материаллары, автордың қолжазбасы, 15-бет. А. Абдикаликовтың қолжазбасы 20-бет.

2. Сборник стихов. КК дореволюционной литературы“, Қолжазба ҚК филиалының библиотека фонды. инв. 34983.

3. С. Абдуллаевтың Мойнақ, Қоңырат районларынан командировка уақтында жыйнаған материаллары, қолжазба. КК филиалының библиотека фонды.

4. Бұлда сонда 25-бет, хәм 1954-жылғы Әдебий экспедиция материаллары, автордың қолжазбасы, 4-бет.

тилгенлерден ибарат. Шайырдың шығармалары менен қатар оның өмирине тийисли де материаллар жыйналды, бірақ ол да еле толық емес.

Өтеш Алшынбай улының жыйналған шығармалары 1940-жылдан баслап баспа сөзде дағазалана баслады. С л жылы оның „Қарақалпақ халық творчествосы“ атлы әдебий топламында; „Нуратдин“, „Шерменде“, „Көрдим“, „Гүлзийба“, хәм „Бердақ бақсыға жууап“ қосығынан үзинди жарияланды“. Бул қосықтар менен қатар шайырдың өмири туұралы қысқа мағлыұмат басылып шықты.

Өтештің шығармалары айырым топлам болып 1948-жылы „Таңламалы“ шығармалары деген ат пенен басылды.² Бул топламға кирген қосықтардың көбиси шайырдың буннан бурын баспада жарияланған шығармалары. Оның үстине хеш жерде басылып шықпаған „Дәркар“, „Янлыды“, „Қызлар“, „Бердақ өлгенде“ хәм Өтеш шайырдың баласы өлгенде шығарған қосығы жанадан қосылған. Топламның сөз басына „Өтеш шайыр“ деген қысқа мақала берилген.

Өтештің баспа сөзде басылып шығылған қосықтарының айрымлары соңғы уақытта „Қарақалпақ әдебияты“ хрестоматияларында“, „Қарақалпақ антологиясында“ қайта басылып келди.

1962-жылы Өтеш Алшынбай улының шығармалары айырым топлам болып, мүмкншилиги болғанша толықтырылып басылып шықты³. Бул топлам бурынғы топламға қарағанда үш есе көлемли. Топлам Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институты тәрәпинен таярланған. Шайырдың бул жаңа топламына оның бурын басылып шыққан хәм баспа сөзде усы уақытқа дейин дағазаланбай жүрген шығармалары киргизилген. Топламның алдына сөз басы жазылған хәм хәр бир қосыққа түсиник берилген.

Түсиникте шайырдың қайсы шығармасы қашан хәм ким тәрәпинен жазып алынғаны, кимнен жазылғаны, бурын баспада шыққаны ямаса шықпағаны, бурын бас-

1. Қарақалпақ халық творчествосы, КҚМБ, Төрткүл, 1940-жыл.

2. Ө т е ш, Таңламалы шығармалары. Нөкис—Чимбай, 1948 жыл.

3. Ө т е ш А л ш ы н б а й у л ы. Таңламалы шығармалары, Нөкис 1962-жыл.

пада дағазаланған қосықтардың қолжазбадан айырмасы көрсетілген. Топламға енгізілген қосықтардың хәммеси ең дәслепки жазып алынған қолжазба бойынша жиберілген.

Өтештің бул топламдағы „Көк өзек“, „Бес жигит“ „Болар“, „Қарыз алма“, „Ур“, „Сәўмеймен“, „Асарман“, „Жетермен“, „Не қылдың“. „Изимбет“, „Тұлки тон кийген тонарма“, „Қәдир молла“, „Шошқа“ қосықтары хәм „Хайран етті“ поэмасы биринши мәртебе басылып шығарылды.

Қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Омар шығармаларын басып шығаруындағы, оған үстиртин қатнас жасау сыяқлы кемшиликлер Өтештің шығармаларын дағазалауда да ушырасады. Шайырдың 1962-жылғы басылып шыққан топламынан бұрынғы баспада жәрияланған қосықтарын оның қолжазбасы менен („қолжазба“ деген түсиниктен шайырдың 1930-жыллардан баслап халық аузынан жазып алынған хәм қысса китаптар арасынан көширилип алынған қолжазбаларды түсиниүимиз керек. (А. К.) салыстырып қарағанда бирқанша өзгертиу исленгенин, айырым әхмийетли қосық қатарлары менен куплетлердин қосыққа кирмей қалғанын көремиз.

„Шерменде“ қосығын алып қарайық: Бул қосық 1930-жылы жазып алынған деп ескерткен едик. Усы қосықтың қолжазбасын 1940-жылғы „Қарақалпақ халық творчествосы“ топламына кирген „Шерменде“ менен салыстырып қарағанда өзгертиуди ушыратпаймыз, ал 1948-жылғы топламда болса өзгертиу исленгенин хәм қолжазбада бар айырым куплетлер қосыққа кирмей қалғанын көремиз. Мәселен, қосықтың қолжазбасындағы:

„...Неғып жүрсен шерменде“
„... Еле бес жыл жүрдиремен“¹

деген қосық қатарлары 1948-жылғы топламдағы „Шерменде“ қосығында былайынша өзгертилген.

„...Неғып жүрсен сен шерменде“
„... Еле бес жыл жүрермен“²

1. „Сборник классиков кк литературы XIX в. „КК филиалының библиотека фонды, инв. № 1176.

2. Ө т е ш, таңдамалы шығармалары, Нөкис-Чимбай, 1948-жыл.

Бул жерде „сен“ сөзи қосық қатарына ядтан киргизилген, „Жүрдиремен“ деген сөз „жүремен“ болып өзгертилген. Сондай-ақ қолжазбадағы:

„Молла Изимбет айтар сөзим,
Бул пығлын ды көрди көзим,
Баян еткен менин өзим,
Не кыласаң шерменде“³

деген куплет 1948-жылғы топламда жок. „Шерменде“ қосығының буннан соңғы басылып жүрген текстлериниң бәринде де 1948-жылғы баспасындай.

Шайырдың „Көрдим“ қосығының қолжазба тексти-не де өзгертиу исленген хәм он алты куплет бул қосықтың 1940-жылғы және 1948-жылғы баспаларына кирмей қалған.

„... Қонып қарағайдай ағашқа“,
„Секкизден келдим тоққызға ..“
„Ол ұак Айдостын ұакты...“
„Өзиң яр бол бизге субқан,
Алаш халкыны сергиздан...“
„Бұрында Ильяс өтті,
Қудайы берген нәубетти...“
„Алашлар ала алмай орын,
Көрип көпирниң дүбирин.
„... Кәлге барсам ыкпа сал жок,
Орыс қайығыны көрдим“¹

деген 1937-жылы жазып алынған қолжазбадағы қосық қатарлары 1948-жылғы топламның текстинде былайынша өзгериске ушыраған.

„...Ғарғадай қонып ағашқа“,
„Сегизден келдің тоғызға...“
„... Ол ұак айдың үстин ұакты...“
„... Өзиң ярды бизге шопан,
Алашты кылған сергиздан“
„Бұрында ылайсан өтті.
Қудай бермеген нәубетти“
„Ашлар ала алмай орын,
Көрип душпанның дүбирин“,

3. „Сборник классиков кк литературы XIX в., кк филиалдың библиотека фонды, инв. 1176.

1. „Материалы дорев. кк литературы“ кк филиалының қолжазба фонды, инв. № 35482, 19-бет.

„... Үйине барсаң сыпасы жоқ,
Орыс халқыны көрдим“.

Бунда гейпара ақмийетли сөзлердің өзгеріуі („Айдос“ сөзі „айдын-үстин“ сөзі менен, „алашлар“ сөзі „ашлар“ сөзі менен, „қайығын“ сөзі-халқын“ сөзі менен т. б. алмасыу) нәтижесінде қосықтың мазмунуна зыян тийген.

Өтештің „Бердақ баксыға жууап“, „Бердақ өлгенде“ хәм Өтеш шайырдың баласы өлгенде шығарған қосығы“ деп аталатуғын шығармалары да әдеуір редакторланған.

„Өтеш шайырдың баласы өлгенде шығарған қосығы“ деп аталатуғын шығарманың темасы 1962-жылғы топламда „Әрман менен“ деген ат пенен өзгертилди. Усы „Әрман менен“ қосығының қолжазбасындағы:

„Журттан жаман аш болсаң да,
Көшкенде көштен калсаң да,
Қыппа жалаңаш болсаң да,
Билдирмейтуғын перзент болар“¹

деген куплет шайырдың 1948-жылғы топламына кирмеген. Сондай-ақ бул қосықтың қолжазба текстіндегі:

„...Жүрмен мине әрман менен“.
„...Байдың перзенти мал болар“
„...Алғанның боклап атасын“,
„... Куртлаған көптен қулағы“
„... Төкилмес ишимде кәсте“
„...Әрманда қалдым қияда“
„...Әрманлы бири мең болдым“²

сыяқлы қосық қатарлары „Әрман менен“ қосығының 1962-жылғы баспасына дейинги баспаларында;

„...Жүрермен мен әрман менен“,
„Байдың перзенти не болды“
„Алғанның болар атасы“,
„... Куртылған көптен қулағы“,
„Кетпес ишимде кәсте“.

² Ө т е ш, Таңдамалы шығармалары, Нөкис-Чимбай, 1948-жыл.

¹ Материалы дореволюционной каракалпакской литературы. Колжазба, КК филиалының библиотека фонды, инв. № 35482.

² Жоқарыдағы қолжазбада 139 бет.

„... Әрманда қалдым қайғыда“
„Әрманлы пирим болдым“³

болып асты сызылған сөзлерге өзгертилген.

„Бердақ баксыға жууап“ қосығының баспадан шыққан текстти менен оның қозжазбасын салыстырып қарағанда еле топламға алты куплет кирмей қалғандығы анықланды. Бул қосық 1962-жылғы баспасында ғана толық түрінде жарық көрди. Шайырдың усы „Бердақ баксыға жууап“ қосығының қолжазбасы 1948-жылғы баспасында әдеуір өзгертилген. Мәселен, қолжазбадағы „Зорға аман қалды өлимнен қашып“, „Топалаң алып пайтахт журтына“, „Бул ғұлғыла каталықтың нышаны“, „Буласпас жеринде мойнынды создың“, болып өзгертилип басылған.

Өтештің „Бердақ өлгенде“ деген қосығы „Өтти дүньядан“ деген қосығының бир бөлими, Бул қосықтың Бердақтың өлиминен байланыслы бөлими ғана баспа сөзде жәрияланып, қалған бөлимлери 1962-жылғы баспасына дейин хеш жерде басылып шықпаған. „Өтти дүньядан“, қосығының жәрияланып жүрген „Бердақ өлгенде“ деген бөлими де 1948-жылғы баспасында күшли өзгериске ушыраған. Мысалы;

„Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Бердақ деп кууанар халықтың арасы,
Ол да қосық айтып өтти дүньядан“

Аўлақка биз шығып хәуірди жазып,
Қысқыда биз жүрдик, налыдық азып,
Тилге келсе орақ орып, жер казып,
Әрман менен Бердақ өтти дүньядан“¹.

сыяқлы қолжазба текстіндеги қосық куплетлери 1948 жылғы топламда:

„Бердақ еди шайырлардың данасы,
Келгенде кууанар халықтың арасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Мудам қосық айтып өтти дүньядан.“

³ Ө т е ш, Таңдамалы шығармалары. Нөкис, Чимбай, 1948 жыл.

¹ Материалы дорев. кк литературы“ „қолжазба, кк филиалының библиотека фонды, инв. №35482.

Еркин жүре алмадык бойларды жазып,
Қысқыда биз жүрдик, налыдык азып,
Тили менен тасты тесип, жер казып,
Сөзи калып, өзи кетти дуньядан¹

болып, қосық қатарларының орын тәртіби, гей-тара сөзлердің орнына басқа сөзлер алынып өзгертілген. Усындай өзгертіулер қолжазбадан топламға кирген хәр бир куплетте ушырасады.

Шайырдың баспада жәрияланып келген қосығындағы өзгерістер, қосық қатарларындағы орын тәртібінің алмасуы сыяқлы кемшиликлер 1962-жылғы баспасында ғана дүзетілген.

Өтеш Алшынбай улының дәретпелерін изертлеудің тағы бир түрі шайырдың өмирі хәм дәретпелері хәкқинда баспа сөзде жәрияланған илимий мийнетлер, мақалалар болып табылады. Бундай жұмыстар 1940-жылдан басланады. 1940-жылға дейін де Өтештің тек атын атап, өтетуғын жұмыстар бар. Мысалы, Н. Дәуқараев 1939-жылы Қарақалпақ совет жазыушыларының екінші съездинде жасаған докладында Күнхожа, Бердақ хәм Әжинияз шығармаларына қысқа таллау жасайды да "... буннан басқа Өтеш, Тыным, Құлмурат, Атамурат, Сыдық усаған шайырлар болған"² деп басқа шайырлар менен қатар Өтеш те тилге алынады. Ал 1940-жылы „Қарақалпақ халық творчествосы“ атлы топламда шайырдың төрт-бес қосығының биринши рет дағазаланыуына байланыссы сол қосықлардың алдына Өтеш жөнинде күтә қысқа мағлыұмат бериледи. Биз бул жерге сол мағлыұматты толығы менен келтирейик: „Өтеш шайыр қай жылы тууылып, қай жылы дуньядан қайтқаны бизге анық мәлим емес. Өтештің өзи гедей болған. Бердақ пенен айтысуына қарағанда Бердаққа заманлас болса керек. Өтеш қарақалпақтың мүйтен-абыз урыуынан. Өтеш өзинің ауылындағы байлардың, моллалардың харамылық ислерин жазып халыққа таратқан. Бердаққа жазған жууабында қарақалпақ Айдос бийдин Хийуа ханына сатылғанын, хәмел ушын еки инисин өлтиргенин көрсете-

1. Өтеш, Таңламалы шығармалары, Нөкис—Чимбай, 1948-жыл.

2. Н. Дәуқараев. „Қарақалпақ поэзиясы“. мақала, „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы“ журналы, Төрткүл- 1939 жыл, № 2, 60-бет.

ди³ Бул мағлыұматтан еле Өтештің өмирин хәм оның көз қарасын ашық айырууға болмайтуғын еди.

1948-жылы Өтештің өмирі хәм творчествосы бойынша үш мақала дағазаланды. Оның биреуі И. Сағыйтовтың Өтеш топламының алдына жазған сөз басы². Бул мақалада шайырдың творчествосына қысқа таллау исленген. Өтештің халықшыл шайыр екенлиги, хаялқызларға прогрессивлик көз қараста болғанлығы дұрыс талланған. Бирақ мақалада шайырдың өмирі хәкқинда жаңалық көринбейди.

Екиншиси, Бердимуратов Көшербайдың „Өтеш шайыр-азатлық жыршысы“³ „Өтеш шайыр“⁴ деген газетаға қолайластырылған мақалалары. Бул мақалаларда Өтештің өмирі тууралы жаңа мағлыұматлар сөз етиледі, шығармалары қысқа анализленеди хәм шайырдың жәмийетлик көз қарасы бойынша пикирлер айтылады.

Өтештің шығармаларын бир қанша толықлау таллау хәм өмир-баяны жөнинде кенлеу мағлыұматлар бериу Н. Дәуқараевтің „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері“ миинетинің Өтешке арналған бөлиминде көзге көринеди. Бул мийнетте шайырдың баспада жәрияланып жүрген қосықларына илимий баха берилип, оның халықшыл шайыр болғанлығы дәлилленип көрсетилген. Бирақ шайырдың тууылған хәм қайтыс болған жыллары дәлийлсиз шатастырылған⁵.

Өтеш Алшынбай улының өмирі хәм дәретпелері бойынша баспа сөзде дағазаланған мақалалардың көлеми жағынан көп, мазмуны жағынан дұрыс жазылғаны қарақалпақ әдебиятының IX класслар ушын сабақлығындағы Өтеш Алшынбай улына арнал-

1. „Қарақалпақ халық творчествосы“, ҚҚМБ, Төрткүл, 1940-жыл. 146-147-бетлер.

2. Өтеш. Таңламалы шығармалары. Нөкис-Шымбай, 1948 жыл

3. К. Бердимуратов. „Өтеш шайыр-азатлық жыршысы“, мақала, Қызыл Қарақалпақстан газетасы, № 42, 15/11-48 жыл.

4. К. Бердимуратов. „Өтеш шайыр“ мақала, „Қызыл Қарақалпақстан газетасы, № 197, 5-сентябрь, 1948-жыл.

5. Н. Дәуқараев. „Революцияға шекемги қк. әдебияты тарийхының очерклері“ Нөкис, 1961 жыл.—191-бет.

ған бабы деп есаплаймыз. Булай деуимиздің себеби, сабақлықта шайырдың өмирбаяны қысқа болса да дурыс көрсетілген, шығармалары айқын талланған, шайырдың көз қарасы жөнінде хәр тәреплеме дәлил-ленип пикирлер айтылған. Сөйтсе де бул сабақлықта айырым үстиртин пикирлер ушырасып отырады. Мысалы, сабақлықта „Өтеш халық душпанларын гүресип, жығып, жер астына салыу“ кереклигин айтады да, оннан кейин халық бахытын тәмийинлеу ушын не ислеу кереклиги жөнінде индемей өтеди, я „әдил“ патшаны тилге алмайды¹ дейди. Бірақта, Өтештиң шығармаларын терең изертлеп қарағанда жоқарыдағы жуумақ шайырдың көз қарасына қайшы келеди.

Өтештиң өмири хәм дөретпелери хакқында баспада дағазаланған мақалалар көлеми жағынан қысқа болыуы хәм айырым кемшиликлерине қарамастан шайырдың дөретпелерин үйрениуде, оны халық массасына танытыуда күтә әхмийетли жұмыслар болады. Екинши жағынан Өтештиң творчествосын тағы да тереңнен изертлеуге үлкен хызмет атқарды.

ШАЙЫРДЫҢ ЖАСАҒАН ЗАМАНЫ

В. Г. Белинскийдің „шайырға мазмунды оның халқының турмысы береді“ дегениндей, Өтеш Алшынбай улының да барлық шығармалары хәм өмири қарақалпақ халқының XIX әсирдеги сиясий-жәмийетлик хәм мәдени турмысы менен тиккелей байланыслы. Сонлықтан шайырдың өмири хәм творчествосының дәреуине хәм ол шығармалардың идеялық мазмунын пайда етиуге тәсир тийгизген сол дәуирдің баслы ўақыялары менен сол дәуирдеги сиясий-жәмийетлик дүзимге қысқаша тоқтаймыз.

XIX әсирдеги қарақалпақ халқының тарийхы сол дәуирге арналып жазылған гейпара мийнетлерде, атап айтқанда С. Камаловтың „Қарақалпақлардың XIX әсир-

¹ С. Ахметов, Б. Исмаилов. „Қарақалпақ әдебияты“ Орта мектептердің 9-класы ушын сабақлық—ҚКМБ,—1961-жыл, 202-221-бетлер.

деги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүрес-ери¹ және де „Қарақалпақлардың Хийўа ханлары әрепинен жаўлап алыныуы“ деген мийнетлеринде, П. П. Ивановтың „Қарақалпақлар хакқында жана мағлыұматлар хәм „Қарақалпақ тарийхының очерклері“ деген мийнетинде, Т. А. Жданконың „Қарақалпақлардың тарийхый-этнографиясының очерклері“⁴ деген кумысында хәм булардан баска да түрли мийнетлерде айқын сәуленген. Бул жұмысымызда биз XIX әсирдеги қарақалпақлардың тарийхына тоқталғанда усы мийнетлерге сүйенип, Өтештиң творчествосына тәсир еткен баслы жағдайларға қысқаша шолыу жасаймыз.

XIX әсирде қарақалпақлардың сиясий-жәмийетлик қурылысына, басқарыу системасына, халық массасының турмысына өзинен алдыңғы өткен дәуірлерге қарағанда айтарлықтай өзгерислер кирди. „XIX әсирдеги Хийўа қол астындағы жыллар,—деп жазады С. Камалов,—қарақалпақ халқының тарийхындағы ен аўыр дәуірлердин бири болды“.—Қарақалпақлар Жана дәрья бойларынан хәм Сырдәрьяның аяқ бетинен Хорезмге көшип келгеннен кейин Әмиўдәрьяның тармақларындағы батпақлы жерлерде, сондай-ақ айырым уруйлар тақыр, шөллик жерлерде орналасады хәм олардың дәрья, көл бойларында отырған хожалықлары балықшылық, мал шарўашылық пенен, ал тақыр шөлликте орналасқан қарақалпақлар дийханшылық пенен шуғылланып, госыў ўақтында ўайран болған хожалығын қайтадан қурыу ушын жана жерлерди өзлестиреди. Бірақ „Хийўа ханлары қарақалпақлардың феодал уруй баслықларына хәмел берийшилик пенен сатып алып, қарақалпақ бийлері, байлары, баска хәмелдарлары хәм мусылман руханыйлары менен бирге

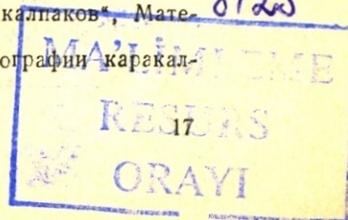
¹ С. Камалов. „Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслері“, ҚКМБ, Некис, 1955-жыл.

² С. Камалов. „Завоевание Каракалпаков Хивинскими ханами ККГИЗ Нукус, 1958 г.“

³ П. П. Иванов. „Новые данные о каракалпаках“ исторические заметки/, Сб.ветсксе Востоковедение III, Москва-Ленинград, 1945.

⁴ П. П. Иванов. „Очерки по истории каракалпаков“, Материалы по истории каракалпаков“, Москва, 1935 г.

⁵ Т. А. Жданко. „Очерки исторической этнографии каракалпаков“ Москва, Ленинград 1950 г.

163968

8125

халық массасын тонайтуғын сондай аяўсыз эксплуатация орнатты, бул эксплуатация халықты пүткіллей ашаршылыққа, жоқшылыққа алып келди¹.

Қарақалпақларды Хийўа ханлығы тәрәпинен жеңип алынған ел деп қарады хәм салықты Хийўа ханлығына қарайтуғын басқа халықлардан гәри көп салды. Салық төлеў-тек жери бар адамлар ушын ғана болмастан, жери жоқ адамлар да бул салықтан қуры қалдырылған жоқ. Халық массасы Хийўа ханлығына салық төлеў менен бир қатарда жергиликли руханыйларға үсир, закат сыяқлы алымлар да берип турған. Хан тәрәпинен салынған салықлардың барлығы тек мийнеткешлерден өндирилген, ал хәмелдарлар, нөкерлер, руханыйлар сыяқлы үстем класс ўәкиллери салық төлемеген.

Бул дәўирде пара бериўшилик күшли роль ойнаған. Салық жыйнаўшы метер хәм қусбегилерге, олардың салық жыйнаўына жәрдем бериўши ақсақал, кәтқуда, бий, аталықларға пара бермегенлер салықтын аўырын төлеген де, ал пара бергенлерге салықты жеңиллеў етип салған хәм өндирип алған. Халықтан жыйналған салық есабынан бай, бий, беглер-бегилер өзлериниң төлейтуғын салығын өндирип берип отырған.

XIX әсирде жери аз ямаса жерсиз қарақалпақлар жери көп ағайининиң жерин алып пайдаланатуғын еди, жерин еккени ушын жер ийесине жерден өндирилген зүрәттин белгили муғдарын төлейтуғын болған. Сондай-ақ жер ийесиниң дийханшылығына жәрдем бериўге мәжбүр болған. Сөйтип бул дәўирде қарақалпақлардың улыўма егис жерлери үлкен жер ийелеўшилердиң қолында болып келген¹. Сондай-ақ жер ийелеўши байлар, бийлер, аталық, беглер беги, руханыйлар үлкен мал шарўашылық ийеси де болған. Балықшылықта да олардың қолы бәлент еди, себеби балық аўлаў қураллары тек бай адамлардың қолында ғана топланған. Жарлылар бундай қурал сатып алыўға ҳалы келмеген. Сонлықтан жарлы балықшылар байларда жалланып ислеўге мәжбүр еди.

1. С. Камалов. Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери. ҚКМБ, Нөкис, 1955.

¹ Бул да сонда, 10-бет,

XIX әсирдеги социаллық класслық дүзим бир-бирине қарама-қарсы болған тийқарғы еки класстан турған. Олардан үстемлик етиўши класслардың топарына бий, аталық, беглер беги, бай, мурап, жүзбасы, кәтқуда молла, ийшан, қазы хәм басқа хәмелдар есапланған, булардың бәри, бир аўыз сөз бенен, байлар деп аталған. Езилиўши класслар жарлы, ашлар хәм қара пухаралар болған¹.

Үстем класслардан „бий, аталық хәм беглер беги-бул административлик хызметтеги адамлар. Булар Хийўа ханы тәрәпинен тастыйықланатуғын болған. Булардың хәммеси қарақалпақларды басқарған. Қарақалпақлардың бийлери де хан тәрәпинен бекитилген. Бий атағы ханға жағымлы ис көрсеткенлерге берилген... Бий халықтан салық жыйнаўдан басқа қазы менен бир қатарда судьялық функцияны атқарған... Бий де қазы қусаған парахор болған. Ким параны көп берсе, мәселени соның пайдасына шешип отырған¹.

Қарақалпақлардың жәмийетлик дүзиминде мийнеткеш халық массасының басын айландырыўшы хәм халық массасын эксплуатациялаўда үлкен роль атқарыўшы руханыйлар болған. Молла, ийшан хәм ахунлар исламды таратыўшылар болып есапланған. Олар шәрият законларын қорғаўшы хәм халықты ханларға жәнә оның жалпылдақларына бас ийгизиўге пропагандалаўшылар. Бул дәўирде руханыйлардың тәсири халыққа жүдә күшли болған. Сонлықтан Хийўа ханлары халық массасын езиўде усы руханыйлардан шебер пайдаланған.

Өтеш Алшынбай улының творчествосында усы XIX әсирдеги үстемлик етиўши класслардың характеристикасы былай берилген:

„...Муртын таўлап қырландырып шыйырып,
Анаў-мынаў келсе мурнын жыйырып,
Билсе-де, билмесе де ийман үйирип,
Аўыр салтанатлар қазыда болар.

Ол да қазы, ийшанға жиберип нәзер,
Қолларын ҳаға өлгенше созар,
Әлеўметлер дүмше молла ел бузар,
Дүньяның сумлығы буларда болар.

¹ Сонда, 42-43-бетлер.

Туўры жуўап бермей арза еткенде,
Күлип турар дым қусқыны кеткенде,
Жалбарынып көп жалыныш еткенде,
Мийримсизлик ислер патшада болар.

Шуўлатып пухара сорлы халықты,
Басып салып „хан ҳамири“ салықты,
Өгирик қып халыққа жайып анықты,
Бәтәдетли ислер беглерде болар.

Халықты жылатып малын сойдырып,
Суўсаған мәстейин қарнын тойдырып
Ашыўланса адам көзин ойдырып,
Метердің қанаты жәллатта болар

Канаат етпес козы менен ылаққа..
Жас қызларды шығартқызып қонаққа,
Хайўанлық аталық залымда болар.

Адам көрсе алла дейип ақлаған
Пинхайын ислерден өзін сақлаған,
Тасасын тапса аўзын жазып боклаған,
Кәсийетсиз ислер суўпыда болар.

Мал басына закат бермей жыйнаған,
Койшылардың ҳақын бермей қыйнаған,
Бәрхамма кастыян елге ойлаған,
Инсапсыз бузыклық байларда болар“...¹

Шайырдың „Болар“ қосығынан берілген бул үзін-
диде XIX әсирде үстемлік етиўши класслардың ис-
лери күтә ашық сәўлеленген. Қосықтан мысалды
тәўир-ақ келтирдик. Өйткени үстем класстың ҳәр бир
ўәкилиниң характерин көрсетиўди мақсет еттик.

Хийўа ханлары эксплуататор классларды бәрхамма
жаклап келген. Олар халық ортасында ҳәм қарақал-
пақ урыўлары арасында бир-бирине жаман көз қарасты
па йда етиў мақсетинде усы үстем классларға арқа
сү йеп, ханлықтағы бир халықты екінши халыққа, бир
ур ыўды екінши урыўға қарсы қойыў сиясатын алып
барған. Бул жағдай халықтың бирлигине ҳәм жәм-
ле сип Хийўа ханына қарсы шығыўына зыян тийгизген.
XIX әсирдеги классик шайырлардың творчествосында

¹. Сборник классиков кк литературы XIX в, рукопись с-23 ин-
вентарь №1176. Библиотека КК филиала АН УзССР.

¹. С. Камалов. „Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа хан-
ларына қарсы халық азатлық гүреслери“. ҚКМБ, 1955, 54-55 бетлер.

ханның бул сиясаты ашық баянланады ҳәм бул сия-
сатқа олар тиккелей қарсы шығады. Халықлар арасын-
да дослық, татыўлық болыўға шақырады.

Бир урыўды екінши урыўға, бир халықты екінши
халыққа қарсы қойыў сиясатын таратыўшылар ең ал-
ды менен мусылман руханыйлары болды. Моллалар,
ийшанлар, ахунлар усы сиясатты таратыў, иске
асырыў ушын диний үрип-әдетлерди пайдаланады.
„Буллар қарақалпақ, өзбек, түркменлерди, әсиресе
қазақларға қарсы қойды. Оларды шала мусылман,
хәтте мусылман да емес деп үгит таратты“.¹

Бирақта Хийўа ханлығының усындай сиясатына
қарамастан ханлықта жасаўшы халықлар арасында
саўла байланыслар болып, олар татыў жасады. Әсиресе,
халықлар арасындағы дослық мийнегкеш халық мас-
сасында айқын көринген. Хан тәрәпинен жазалы бол-
ған жарлылар ямаса жери, малы жоқ ашлар екінши
халықтың арасына барып оңысқан.

XIX әсирде Хийўа ханлығы басқа халықларды басып
алыў ушын урыс сиясатында алып барған ҳәм урыс-
лар жүргизип отырған. „Хийўа ханлығында бул удайы-
на болып турған урыс ханлықтағы халықлардың аўхал-
ын төменлетти, халықты бұлгиншиликке ушыратты.
Басқа халықлардан гөри бурында аўхалы төмен болған
қарақалпақларға бул бұлгиншилик күннен-күнге өте
баслады. Қарақалпақлардың Хийўа ханларына наразы-
лығы жылма-жыл өсип, 1827-жылы ол шегине жетти.
Сол жылы жазда қарақалпақлардан гезектеги салық
жыйнаў уақтында қытай урыўы ханның салық жыйнаў-
шыларының зорлығына қарсы көтерилис жасады.
Көтерилисти Айдос бий басқарып турған қоңырат
урыўы қуўатлайды.. Ханның салық жыйнаўшылары
халықтан ҳеш нәрсе жыйнай алмастан Хийўаға қайтып
кетийге мәжбүр болады“.¹

Бул көтерилис тийкарында Айдос бийдин мақсетине
айналып кетеди. Себеби, Айдос Мухаммед Рахим хан-
ның тусында (1806-1825 ж. ж.) күтә абройлы бий бол-
ды. Бул абройға жетисийине оның қарақалпақларды
Хийўа ханлығына бағындырыўға жәрдеми ҳәм Хийўа
ханлығына қарсы гүрескенлерди ханға услап берий

¹. С. Камалов. „Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа
ханларына қарсы халық азатлық гүреслери“, ҚКМБ, 1955, 67-бет.

ямаса өлтириуі үлкен себепши болады. Ханның жәрдемі менен барлық қарақалпаққа үстемшилік етеді және халықтан салық жыйнап, оны ханға тапсырушы болған. Айдостың бул правосы Хийұа ханы тәрешинен барлық қарақалпақлар бағындырылғаннан кейін шеклене баслайды. Оның барлық қарақалпақларға хан болғысы келген тилеги қабыл етилмейди. „Әсиресе Айдос Аллакул ханның тусында өзиниң барлық бұрынғы правосынан айырылады“. Усыған байланыслы Айдос бий қарақалпақлардың Хийұаға қарсы наразылығын түсинип және оны пайдаланып, 1827-жылғы көтерілістің басында отырады. Айдостың мақсети қарақалпақларды Қоқан ханлығының пухарасы етип, өзи барлық қарақалпаққа басшылық етиүди ойлаған еди. Бірақ қарақалпақлардың Хийұа ханлығына қарсы көтерілиси жеңиліске ушарады. Көтерілис массалық характер ала алмады. „Қарақалпақлардың 1827-жылғы көтерілиси, деп жазады С. Камалов,—хақыықатында феодал Айдос бийдин мақсетине арналған хәрекетке айналып кетиүине қарамастан, қарақалпақ халқының тарийхында оғада үлкен әхмийетке ийе. Бул көтерілис қарақалпақлардың Хийұа ханларына болған наразылығын ашық түрде көрсетти және қарақалпақлардың езиүшилерге қарсы көтеріліске минут сайын таяр турғанлығын көрсетти“¹

Қарақалпақлардың XIX әсирдеги тағы да Хийұа ханлығына қарсы бас көтериүи 1855-1856-жыллардағы көтерілиси болып есапланады. Бул көтерілістин басында қолдаулы Ерназар Алакөз турды. 1855-1856-жыллардағы көтерілісте Хийұа ханлығының халықтың ауыр езиүи нәтийжесинде жүзеге келди. Көтерілис ханның деспотизмине және миллий езиүшиликке қарсы болған халық-азатлық гүреси ретинде келип шықты.

„Егерде 1855-1856 жыллардағы қарақалпақлардың көтерілиси болмағанда Хийұа ханлығы Англия және Туркияның көрсетпелери бойынша, басқа Орта Азия халықлары менен бириге отырып, қазақ далаларында болып атырған ұақыялардан пайдаланып, Сырдарья қазақларын Россиядан белип алыу ушын гүрес жүргизген болар еди. Бірақта қарақалпақлардың күшлі көтерілиси Хийұа ханлығын хәлсиретип таслады және

соның менен бирге англичан және түрклердин Орта Азиядағы империалистлик тимискелениүине белгили дәрежеде кесент келтирди.“¹

Бул көтерілісте жеңиліске ушырады. Себеби көтерілисти феодал урыу баслықлары басқарып барды. Қарақалпақ бийлери қарақалпақлардың гәрезсизлиги ушын гүресиү менен өзлериниң класслық мақсети ушын да гүрести.

XIX әсирдеги тағы да бир көзге түсерлик ұақыя 1858-1859-жыллардағы Қоңыраттағы көтерілис. Бул көтерілис те Хийұа ханлығына халықтың наразылығынан келип шықты. Бул да жеңиліске ушырады.

XIX әсирдеги қарақалпақлардың тарийхында баслы ұақыялардың бири—олардың Россияның қоластына өтиүи болып есапланады. Орта Азиядағы басқа халықлар сыяклы қарақалпақлар да рус әскерлериниң келиүин оғада куұанышлы түрде қарсы алды. Олар рус әскерлериниң тезирек Хийұаға жетиүине хәр-тәреплеме жәрдем берди. Соның ушында руслар Хийұа ханлығын шығынсыз жеңди. Өзлериниң тилеги бойынша қарақалпақлардың тийкарғы массасы, Әмиүдәрьяның оң жағында жасайтуғын өзбек, қазақлар және түркменлер Россияның қоластына өтті. „Қарақалпақлардың Россияға қосылыуы—деп жазады С. Камалов,—қарақалпақ халқының тарийхындағы объектив прогрессивлик жағдай болып табылады...

Егер Орта Азияны, соның ишинде Қарақалпақстанды Россия өзине қосып алмағанда, сөзсиз оған Англияның колониясына айналыу қауіпи туып туреди. Қарақалпақлар, казаклар, өзбеклер, түркменлер және улыұма Орта Азия халықлары Россияға қосылыу аркалы келешегі болған уллы халық-рус халқы менен жақынан байланысуға мүмкиншилик тапты“²

Россияға қосылғаннан кейін Орта Азияда бұрынғы феодаллар арасындағы үзликсиз урыслар тоқтатылды. Халық бұрынғыға қарағанда өзлериниң хожалығын және экономикасын дүзиүге бираз мүмкиншилик алды. Қарақалпақлардың арасына алдыңғы мәдениет-рус мәдениаты, сондай-ақ өндирис қураллары тарай бастады.

1. Сонда, 108-бет.

2. Сонда, 133-134-бетлер.

1. Сонда, 77-78-бетлер.

Бирақта қарақалпақлар Россия қол астына өткеннен де эксплуатациядан қутыла алмады. Енді тек гана эксплуатацияның формасы өзгерді. Бұрынғы Хийўа ханының орнына рус самодержавиясы халық массасын езетуғын болды. Бир-бирине қарама-қарсы үстем класс пенен езилиўши класс сақланып қалды.

Өтеш Алшынбай улы XIX әсирдеги жоқары атап өткен тарийхый ўақыяларды (1827-жылғы ктерилистен басқасын) басынан кеширди. Хийўа хан тәрәпинен езилип отырған мийнеткеш халықтың ауыр турмысына қыйналды. Шайыр усы дәўирдиң картинасын өз творчествосында ашық сәўлелендирди.

ӨТЕШТИҢ ӨМИРИ ҲАҚҚЫНДА МАҒЛЫЎМАТЛАР

Өтеш шайырдың өмирбаяны менен танысыў арқалы гана биз оның шығармаларының негизги идеясын, атайын деген ойын дурыс түсиниўге мүмкиншилик аламыз. Сонлықтан қолдағы бар мағлыўматларға сүйенип шайырдың өмири жөнинде қысқа болса да мағлыўматлар беремиз.

Өтеш шайырдың өмири бойынша жыйналған мағлыўматлар жөнинде кирисиў бапта ескертип өткен миздей, шайырдың өзи жазып қалдырылған қол жазба ямаса сол дәўирде биреў тәрәпинен көширил алынған нуска бизге келип жеткен жоқ. Өтештің өмири ҳаққындағы мағлыўматлар әдебий экспедициялар ўақтында халық аўзынан жазып алынған материалар менен шайырдың өз шығармаларындағы өзи жөнинде айтқан қосық қатарларынан белгили. Усы қосымша материаллар Өтеш пенен заманлас шайырдың қосықларынан да табылып қалады. Соның ушын Өтештің өмир баянын анықлағанмызда биз усы жоқарыдағы материалларға сүйенемиз.

Өтештиң туўылған ҳәм қайтыс болған жылы жөнинде усы ўақытқа шекем еки түрли жазылып жүрген мағлыўматларды ушыратамыз. Шайырдың қашан туўылып, қашан қайтыс болғанлығын дәл айырыў бул мағлыўматлар бир-бирине қайшы келеди. Мәселен, Н. Дәўқараевтың революцияға шекемги қарақ

пақ әдебияты тарийхының очерклері¹ атлы мийнетинде Мойнақ районының Қазақдәрәя аўылында жасаўшы Есимбет деген ғаррының /бул ғарры 1943-жылда өлген/ мағлыўматы тийкарға алынып, „Өтеш 1788-жылы туўылып, 1875-жылы қайтыс болған“ деп жазылған. Бирақта биз Есимбет ғаррының берген мағлыўматларының нускасын ҳеш жерден таба алмадық. Ал „Қарақалпақ әдебияты“ китабының IX класслар ушын арналған сабақлығында болса, Өтештиң туўылған ҳәм қайтыс болған жылы жақарыдағыға сәйкес келмейди. Бул сабақлықта Өтеш 1828-жылы туўылып, 1902-жылы қайтыс болған деп көрсетилген ҳәм буны соңғы изертлеў материаллары менен шайырдың өз творчествосына сүйенип айтылды делинген². Бирақ сабақлықта шайырдың туўылған ҳәм қайтыс болған жылы дурыс көрсетилген менен оның дәлийли фактлер менен кең түрде көрсетилмейди.

„Өтеш Алшынбай улы 1828-жылы туўылып, 1902-жылы қайтыс болған“ деген мағлыўмат дурыслыққа келеди. Бұған мынандай дәлийллер бар:

Биринши, егер алдыңғы мағлыўматқа сүйенип, Өтешти 1788-жылы туўылып, 1875-жылы өлген десек онда белгили қарақалпақ классик шайыры Күнхожадан ол он бир жас үлкен болып шығады. Тийкарында, Өтеш Күнхожадан әдеўир киши болған. Өтеш өзиниң қосықларында Күнхожаны усгаз ҳәм жасы уллы деп есаплайды. Мәселен, шайыр „Өтги дүньядан“ деген қосығында Күнхожаның өлиминен арналған қосық қатарларында былай дейди:

Күнхожаны бұрын көрдим досларым,
Сонда мениң сорап еди жасларым,
Өлди деди қатты мениң басларым,
Әрман менен Күнхожа өтти дүньядан.

Мен көргенде буўрыл еди сақалы,
Азап берди Изимбеттиң Кәмалы...³

1. Н. Дәўқараев „Очерки по истории дореволюционной кк литературы изд-во АН УзССР, Ташкент, 1959, стр. 206.

2. С. А х м е т о в, Б. И с м а и л о в. „Қарақалпақ әдебияты“ 9-класс ушын сабақлық. ҚКМБ, Нәкис, 1953-жыл, 193-бет.

3. „Революцияға дейинги қарақалпақ әдебиятының материаллары“ қол жазба, ҚК филиалының библиотека фонды, инвентарь, № 35482

Қосықтың буннан соңғы қатарларында Күнхожа өлгенде оның шәкиртлерінің барлығы намазына жыйналғанын, солардың арасында өзінің де келип табытын айналғанын жазады. Бул қосыққа қарағанда Өтеш Күнхожадан әдеуір киши болған хәм Күнхожаның өлимин өз көзі менен көрген. Сонлықтан Өтештің туұылған хәм өлген жылы туұралы Есмамбет (Есимбет) ғаррының мағлыұматы дәлийлсиз болып шығады.

Екинши, Өтеш Алшынбай улы қарақалпақтың белгили демократ шайыры Бердақ Ғарғабай улы менен (1827-1900 ж.ж.) заманлас та, курдаста хәм жас жағынан да қатар шайыр. Бердақ пенен Өтеш арасында бир-еки жас ғана айырмашылық болыуы мүмкин. Өтеш Бердақтан да соң қайтыс болған. Бердақ өлгенде Өтеш оны өз қолы менен жайғастырған. Бул жағдайды шайыр өзінің Бердақтың өлимин арнап шығарған көлемли „Өгги дүньядан“ деген қосығында көрсетеди:

„...Ат келгенде аұып қалды еслерим,
Келди мениң түнде көрген түслерим,
Бердақ пенен бирге қылған ислерим,
Әрман менен бул да өтти дүньядан...“

Хал сорасып өткен жылы көргенде,
Қумсу ұатқа бирге қарап жүргенде,
„Мен қартайдым, „Өтеш жора дегенде,
Дәлкек етип едим фаный дүньяда“¹.

Бул қосық қатарларына қарағанда Өтеш пенен Бердақтың арасында беккем дослықтың болғанлығы, екеуінде бир сыбайлас жерде өсип, биреу-биреуін дәлкек-леп, талай тамашаларды, талай қайғы хәсиретлерди басларынан бирге өткергенлиги айқын көринип турады.

Қосықта „Жан достым“, „жора“ деген сөзлер жиий ушырасады. Бул сөзлер Өтеш тәрәпинен әйтеуір айтыла салынған емес, ал Өтеш пенен Бердақтың жас жағынан қатар екенлигин усы сөзлерден де аңғарыуға болады. Сонда „Қарақалпақ әдебияты“ сабақлығындағы Өтештің туұылған хәм қайтыс болған жылы туұралы мағлыұматтың дурыс екенлиги келип шығады.

1. Бул да сонда, қолжазба.

Үшинши, соңғы жыллары жыйналған әдебий-экспедициялардың материалларынан да Өтештің туұылған хәм қайтыс болған жылын айқын көрсететуғын фактлер табылып қалады. Шайырдың өмири туұралы Дәулетияр Қасымовтың /Тахтакөпир районы, К. Маркс көшеси №146 жайда турады/ сөзи „Қарақалпақ әдебияты“ сабақлығындағы „Өтеш шайыр Арал теңизинің жағаларында өмир сүрген, ол 1902-жылы қайтыс болған, оның денеси Арал теңизинің бойында „Ақ бөгет“ жанындағы „Қабаклы ата“ мазаршылығына жерленген деген мағлыұматтың дурыс екенлигин дәлилейди. Соның менен бирге ол Өтештің Бердақ пенен қатар болғанлығын, екеуи бир жағада өмир сүргенин айтады. Бул мағлыұмат шайырдың өзи туұралы айтқан айырым қосық қатарларында да ушырасады.

Экспедиция материалларының ишинде Өтештің өмири туұралы Қудайназарова Бийбижанның /Өтештің жийенлери, Мойнақ районының Қазақдәрәя аұылында турады/ мағлыұматы күтә характерли. Ол Өтештің өмири жөнинде гүррин береди: „Өтеш шайырдың әкеси Алшынбай деген киши. Алшынбайдан Нурымбет, Серим, Өтеш деген үш бала болған.. Өтеш Сайжол, Шүйитқайыр, Көк өзек бойларын жайлаған. Ол оғада жарлы болған. Өтештен ул бала қалмай Үрлиха деген қыз болған. Сол Үрлихадан Арзымбет, Өтамбет деген еки бала бар еди, олар өлди. Өтеш бабамыз қызы Үрлиханың қолында қайтыс болған. Ол қайтыс болғанда мен күтә жас едим. „Өтеш ағам қайтыс болыпты“ деп апамның айтқаны ядымда емески қалды. Өтеш 74—75 жасларының шамасында өлген деп анам айтып отыратуғын еди. Мениң жасым хәзир алпыс үште деп айтып берди—Қудайназарова Бийбижан. Бул мағлыұматқа қарағанда да сабақлықта Өтештің туұылған хәм қайтыс болған жылы дурыс берилген көринеди.

Қолдағы бар мағлыұматлар тийкарында өмири жөнинде жуұмақлы түрде мынаны айтыуға болады. Өтеш Алшынбай улы 1828 жылы Әмиүдәрәяның сол

1. 1960-жылғы экспедиция материаллары. С. Абдуллаевтың қолжазбасы, 1—2 бетлер, А. Каримовтың қолжазбасы 5—6 бетлер. ҚК филиалының библиотека фонды.

дәуірдегі бір тармағы Көктің Арал теңизіне қуяту-
ғын жерінде жарлы семьяда туылған. Бул жерлер-
де каракалпақтардың мүйтен, колдаулы урыулары
отырған. Олардың кәсиби балықшылық, шаруашылық
хәм дийханшылық болған. Бул катардағы урыулар-
дың ишинен мүйтенлер балықшылық кәсиби менен
шуғылланған. Өтеш өмириниң ақырына дейин Арал
теңизиниң түслик жағалауындағы Сайжөл, Ақбөгет,
Көк өзек, Тоқтас, Кара терең, Мерген атау, Жалайыр,
Тербенбес деген жерлерди жайлаған. Буны шайыр
өзиниң қосықларында жийи атап отырады.

Жерим карабарак тениз жағасы,
Отырғаным көк өзектиң сағасы
Ҳаслым каракалпақ мүйтен баласы,
Уллы жыйын тойда болған емес пе?!

Өтеш шығысы жағынан каракалпақтың бизге бел-
тиги шайыры Жийен жыраудың шаулығы. Бул шайыр-
дың „Атым, Өтеш, бабам аты Жийенди, халыққа сөзи
үлги болған емеспе?“ деген қосық қатарларында сәу-
леленген. Өтештиң бул сөзиниң бийкарга айтылмаған
нын әдебий экспедиция материаллары да тастыйық-
лайды. Өтеш жөнинде мағлыұмат беріушилерден
Мәмбетназаров Қудайназардың хәм Мәмбетназарова
Мийриханнның айтқан сөзлерине караганда, Жийен
жыраудың Жамғыршы деген баласынан Айымбай,
Алшынбай хәм Қурымбай деген үш бала тууылған.
Қурымбайдан әулад калмаған, Алшынбайдан Өтеш
тууылады. Айымбай деген киши баласынан хәзир
әуладлары бар. Усы мағлыұматты айтып беріуши
Қудайназар деген киши сол Айымбайдың шаулығы,
мине, бул мағлыұматлар Өтештиң бабасы Жийен
жырау екенлигин айқын көрсетеди. Өтеш хәққинда
хәзирге дейин жазылып келген мақалалардың бар-
лығында да оны Жийен жыраудың ақлығы болуу
керек деп шамадан жазып келген болса, ал енди Өтеш-
ти Жийенниң шаулығы деп исенимли түрде айта
аламыз.

Өтештиң әкеси Алшынбай деген киши күтә жарлы
турмыста жасаған, бир тапканы бир тапқанына

² Өтеш шайыр. Таңлаулы шығармалары. ҚКМБ, Нөкис, Чимбай
1948 ж.

уласпаған. Бул жағдай Өтешке де мйғас
болып келген. Шайыр жас уақытларынан баслап-
ақ турмыстың қыйыншылығын басынан кеширген. Ол
өзиниң „Көрдим“ деген қосығында усы қыйыншы-
лықтарды атап көрсетеди:

Бирден келдим еки жаска,
Не саудалар түсти баска,
Қондым ғарғадай ағашка,
Дүньянын мәусимин көрдим.

Сәккизден келдим тоқкызға,
Йүрдим йошып келсем жазға,
Мегзедим зая жулдызға,
Дүньянын зәхметин көрдим“.

Ш айыр өз өмириниң ақырына дейин бундай басы-
на түскен „не бир саудалардан,, „зая жулдызға мегзеген“
ауырлықтардан қутыла алмайды. Бала-шағасын асы-
рауға шамасы келмей, гейуақытлары өз үйине
барыуға батылы бармай да жүрген күнлери ушырасып
отырады. Бундай ауқалларды айқын сыпатлап бере-
туғын шайырдың „Түлки тон кийген тонарма?“ деп
басланатуғын қосығы бар:

„Түлки тон кийген тонарма,
Қудай урған оңарма?
Күнде бийзар боламан,
Өз үйиме қонарға

Есиқтиң алды қызыл жар,
Кийсем кийимим жени тар,
Мен сыяқлы атаңыз,
Жарық дүньяға интизар“¹

Бул қосықта бир жағынан, өз үйинде ишип-жеу-
ге хеш нәрсе жоқлықтан, бала-шағасының ашлықта
отырғанын өз көзи менен көрмеуге тырысып, үйине
барыуға да тартынып турған шайырдың сезими кө-
риниу менен қатар, екинши тәрептен шайырдың бул
ауыр турмыстан қутылып, жақты дүньяны күсеген
ерманы айқын сәуленген.

¹ С. Абдуллаевтың Мойнак, Қонырат районларынан
сомандирска уақтында жыйнаған материаллары. Қолжазба. ҚК
филиалдың библиотека фонды. 30-бет.

Өтеш Хийұа ханлығының аўыр езиўшилиги менен қарақалпақлардың Россия патшалығына қосылғаннан кейинги дәўирди де көрди хәм буны өз дәретпелерин де сәўлелендирди. „Көрдим“ қосығында шайыр рус пароходын көргенин, оның халыққа зыян тийгизбегенин, рус жигитлериниң мәрт, әдил болатуғынын жазды хәм қарақалпақлардың Россияға қосылғанын шын ықласы менен қарсы алады. Бирақта қалақалпақлардың патша Россиясына қосылуы бир тәрәптен прогрессивлик әҳмийет ойнаған менен екинши тәрәптен халықтың турмысы бұрынғы қәлпінде қалып қойды, езиўшилиқ, теңсизлик, әдилсизлик даўам етеди. Халық массасы хәртәрәплеме езиледи.

XIX әсирде қарақалпақ халқы күгә аўыр турмысты бастан кеширди. Бул дәўирде басқа халықлар сыяқлы қарақалпақлардың да арасында класслық жақтан теңсизлик, жарлы халық массасы адам қатарында есапланбай, үстем топарлардың халықты хәр тәрәплеме езип турған ўақты еди. Байлар, бийлер, болыс-ақсақаллар, молла-ийшанлар, сондай ақ Хийұа ханларының хәмелдарлары, соңырақ Россия патшалығының үстемлик етиўшилери тәрәпинен халық хәртәрәплеме қысқыға ушырап отырады. Байлардың есигинде жалланба мийнет еткен жарлылар өзиниң мийнет ҳақысын байлардан дурыслап ала алмай, бул арзын тыңлайтуғын әдил хәкімет болмай, арсары болатуғын еди. Усындай жалланба мийнет пенен Өтеш те, оның туўысқан иниси де шуғылланды. Бул туўралы шайыр өзиниң „Шерменде“ қосығында ашық айтады:

„Жумсадың мениң инимди,
Қайерден таптың минимди,
Келгирер нәләт жинимди,
Қайуаннан жаман шерменде.

Бермесеңиз ала жип кес,
Ҳақысы бар жигирма бес,
Мени хәм көрдинбе әбес?
Ҳақымды бер шерменде ¹

¹. Өтеш шайыр, таңлаўлы шығармалар, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис-Чимбай, 1948-жыл. 20-бет.

Өтештиң тийкаргы кәсиби балықшылық болған Айырым ўақытлары, яғный халық Көк өзек бойында отырған жыллары дийханшылық пенен де шуғылланған. Жерсиз, малсыз болғанлықтан шайыр көбинесе байлардың есигинде талап ислейди. Сонда да шайырдың негизги көз тиккени теңиз болады. Себеби жалланба мийнет еткен менен де қарны қалықпаған соң, көл, теңизден балық аўлап, өлмес турмыс кеширіўге мәжбүр болады. Буны шайыр „Бес жигит“ „Көк өзек“ қосықларында атап көрсетеди.

Өтеш Алшынбай улы хат оқып, жаза алатуғын дәрежедеги саўатқа ийе болған. Халық арасынан жыйналған мағлұматлардың гейпараларында Өтештиң хат саўаты болмаған деп те айтылады.

Бирақ шайырдың қосықларына қарағанда оның жай, ешейин ғана саўатқа ийе адам емес, ал өз дәўириниң тәўир—ақ билимли адамы екенлиги көринип турады. Бизиң қолымызда оның қайерде оқып, қалайынша саўатқа ийе болғанлығы туўралы дәрек жоқ. „Өтеш саўатлы болған“ дегенде биз шайырдың өз творчествосына ғана сүйенип айта аламыз. Бул жөнинде бирнеше мысал келтирейик: Шайыр „Нуратдин“ қосығында өзиниң мектепке оқып жүргенин хәм аўыл молласы Нуратдинниң жаман қылықтарын жазады. Усы қосыққа қарағанда шайырдың дәслеп аўыл мектебинде оқығанлығы көринеди.

Шайырдың „Өтти дүньядан“ деген қосығының Бердақтың өлимине арналып шығарған бөлиминде оның саўатлы адам дәрежесинде екенлиги баянланады.

„Шасенем-Ғәрипке берип зейинди,
Ядқа оқып отыр едим үйимде,
Шәршемби күн пийшембинниң түнинде,
Келе қалды жайдақ атлы бир адам“¹.

Бул куплетте Өтештиң, „Ғәрип—Ашық“ дәстанын оқып хәм сол оқыған жерин ядлап алып отырғанының үстине хабар келгенлиги айтылады. Буңда да Өтештиң саўатлы адам болғанлығы көринип турады. Өтештиң хат оқып хәм хат жаза алатуғын саўатқа ийе болғанлығын буннан басқа да мысаллар менен

¹. Бул да сонда, 51-бет.

толықтырыу мүмкин. Шайырдың гейбир косықларын-
да қолына қәлем алып, ақ қағазға хат жазып отырғанын
көрсететуғын куплетлер жийи ушырасып отырады.

„Айтаман сөзимди әуелден баслап,
Айттым бир нешесин алысқа таслап,
Дәулет, қәлем алып қағазды услап,
Жазсам сөзим дауа болар, дәрт болар“.

[.Болар“]

Ақ қағазға сөз маржанын жазайын,
Жермен залымларды хатқа салайын,
Көк өзекти тәрип етіп жырлайын,
Басыннан дәураһын тайды Көк өзек“.

(.Көк өзек“)

Жоқарыдағы мысалларға карағанда косықлар ауызша шығарылмастан жазба түрде, ойланып шығарылған ы белгили болып тур. Өтеш өз шығармасының көбисин хатқа түсірип отырған. Бирақта шайырдың барлық шығармасы тек жазып ғана шығарылған деп те қағауға болмайтуғын сғынлағы бар. Оның гейбир косықлары шайыр тәрегинен ойланып отырмастан ядқа шығарылған. Бурдай косықларына сғын. „Шәшкә“, „Кәдир мөлла“ „Әгизим“ хәм „Лүлки тон кийген тоңарма“ деп басланатуғын косықларын жатқарыуға болады. Сонлықтан Өтешти жазып та хәм ауызша да косық шығара алатуғын шайыр болған деп қараймыз.

Өтештиң сауатлы екенлигин оның „Қорқаман“ деген косығынан да айқын көреміз. Бул косықтың мазмунында шайыр өзиниң ауылындағы бир ийшаның атына басқа ауылдан садақа ушын жыйналған ғәрежетти ийшанға апарып тапсырмастан, өзи сауып кийғанлығы, бир күни ийшан Өтешти шақырғанда баяғы желинип кеткен ғәрежет ядына түсип, шайырдың сағда қысылғанлығы сүүретленеди хәм қосықта:

„Уметти мусапатина.
Алдын кимнин сен атына,
Жолыққан китап апатына,—
Деп ғарғар деп қорқаман“

деген куплет бар. Еундағы „жолыққан китап апатына“ деген қосық қатарынан Өтештиң көп оқығанлығы, күтә сауатлы болғанлығы дәлилленеди.

Өтеш халық арасына таралған жазба хәм ауызша өзбек, казак, түркмен хәм қарақалпақ халықларының ашықлық дәстанларын көп оқып, оларды көширип хәм ядлап алып халық жыйналған мерекелерде дауысқа салып оқып бергенлиги көринеди. Усыларға қарап Өтешти қыссахан деп те шамалаймыз. Н. Дәукараевтың „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri“ атлы мийнетинде қыссахан тууралы мынандай пикирлер бар: „... XIX әсирдин орталарында белгили таярлықты өткен „қыссаханлар“ деп аталыушы арнаулы адамлар пайда болған, олардың тийкарғы кәсиби көпшилик арасында дәстанларды, поэмаларды, косықларды дауыслап оқыудан ибарат болған. Усы қыссаханлар қарақалпақ шайырларының шығармаларын халық арасында таратыуға белгили дәрежеде тәсийир тийгизди¹. Өтеште өзиниң хәм басқа да қарақалпақ шайырларының шығармаларын халық арасына усы қыссаханлық кәсиби арқалы да таратып отырған болыу керек. Өтештен бурын қарақалпақлардың арасында қыссаханлар болған ба, жоқ па, ол белгисиз. Дәукараевтың жоқарыдағы пикирине карағанда „қыссаханлар“ XIX әсирдин орталарында пайда болған болса, онда Өтештиң дәуирине сәйкес келеди. Усыған тийкарланып Өтешти қарақалпақ халқының дәслепки қыссаханларынан бири деп есаплауға да мүмкиншилик бар.

Биз „Өтеш шайырды қыссаханлық кәсип пенен де танылған“ дегенде оның шығармаларына ғана тийкарланып айтып отырмыз. Ал экспедиция материалларында бул жөнинде айтарлықтай фактлер бар.

Өтеш өзиниң „Гүлзийба“, „Өтти дүньядан“, „Болар“, „Хайран етти“ хәм басқа да шығармаларында „Ғәрип-ашық“, „Ләйли-Мәжнун“ „Фархад-Шийрин“. Ашық-Хәмра „Қыз Жипек“ сыяқлы дәстанлардың геойларын жийи қолланады. Сондай-ақ гейбир косық қатарларында жоқарыдағы дәстанларды оқып хәм ядлап алып отырғанлығы ай-

1. Н. Дәукараев. „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri“ КҚМБ, Нөкис, 1961, 142-бет.

тылады. Усыған қарағанда шайыр ол дәстәнларды бийқарға ядламаған. Бундай дәстанларды шайыр бириншіден, өз творчествосын байытыу үшін пайдаланса, екіншіден, ол дәстанларды халыққа таратыу үшін ядлаған. Мине, уақыт жағдайларға тийкарланып, Өтешти қыссахан болып деп айтыуға да тийкар бар.

Өтеш моллашылық кәсіп ислеменген. Бундай кәсіп пенен шуғылланыушыларды, дүмше моллаларды күтә жек көреді. Бул тууралы „Қарақалпақ әдебияты“ сабақлығындағы „Оның моллаларға қарағанына, оларды өтирикши, сүтхор, алымсақ деп әшкаралауына, Қарақум ийшанның халық батыр Ерназар ала көзге сағқынлық етти деп айыплай қарағанда, ол кәсіпти жүрегинен сүймеген, моллашылық пенен шуғылланыудан жеркенген болып керек“¹ деп көрсетилген пикир орынлы айтылған. Шайыр өз шығармаларында молла, ийшанларды әшқара етеді. Бул айтылғанлардың мысалы ретинде шайырдың „Қырыз алма“ қосығындағы төмендегі қосық қатарларын көрсетиуге болады:

„Садака берме моллаға,
Барып келсе де алаға,
Ишлери толы олаға,
Бәдауатдийиннен ақыл алма“²

Жоқарыдағы мысалдан Өтештиң дин ийелері қандай көз қараста екенлиги көринип тур. Шайыр дин ийелери менен қатар байларды, Хийұа ханын және оның хәмелдарларын да күтә жек көреді.

Өтеш мийнеткеш халық массасы тәрепинде турк олардың басындағы қайғыларды жырлады. Усы классларға өзиниң өткер сөзи арқалы соққы беріп отырды. Шайырдың бундай болыуына оның өз басындағы қыйын турмыс хәм өз этирапындағы болып атырған хәдийселер, оған шайырдың көз-қарасын толғаныушылығы үлкен себеп болған.

Өтешке шайырлық қашан пайда болғанлығы хә

¹ С. Ахметов. Б. Исмаилов., Қарақалпақ әдебияты. Орта теңлердің ІХ класы үшін сабақлық. ҚКМБ, Нөкис—1958 ж.
² Сборник классиков КК литературы XIX в., рукопись, ҚК филиалының библиотека фонды, инв. №1176.

қында мағлыұмат жоқ. Оған шайырлықтың пайда болыуында қысса кітаптар менен халық даналығынан дөреген шығармалар тәсир еткен. Сондай-ақ өзинен бұрын өткен хәм өзи менен қатар шайырлар Жийен жырау, Күнхожа, Бердақтың шығармаларынан хәм көз қарасынан күшли тәсир алған. Буны ол өз шығармаларында да баянлайды:

Жийен еди Жийреншеден өткерген,
Айтқан сөзин халайыққа жеткерген,
Бар максетин билген адам питкерген
Сөзлери бизлерге, халыққа үлги болар.

(„Болар“)

Әрман менен кетти шайырдың сөзи,
Сарғыш енип, қайғы көпесте жүзи.
Қарақалпақта айтқан жыраудың сөзи,
Көкиректе яд болады хәр қашан...

Намазына халық қалмай жыйналды,
Қарақалпақ, қазағыда қыйналды,
Табытын шәкирти қалмай айналды,
Әрман менен Күнхожа өтти дүньядан.

Жийен, Бердақ, Күнхожа хәм Әжинияз,
Солардың тәрипин Өтеш сен бир жаз,
Дүньяда өмирди булар сурди аз,
Әрман менен менде өтермен дүньядан“¹

(„Өтти дүньядан“)

Жоқарыдағы қосық қатарларында Өтештиң Жийен жыраудан тиккелей үлги алғанлығы, Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ пенен өзиниң арасында күшли әдебий байланыстың болғанлығы сүүретленеді.

Өтеш, әсиресе, Бердақ Фарғабай улы менен тығыз әдебий қатнаста болған. Булардың шығармаларының темасы, идеясы, тили хәм стили бир-бирине жақын, сол дәуирдеги ұақыға араласыуы да бир ұақытқа туура келеді. Соның менен бирге Өтеш пенен Бердақ дайынлы-жийенли де адамлар. (Бердақтың анасы Қарқара мүйтен урыуынан) Олар биреу-биреуиниң

¹ „Материалы дорев. КК литературы“, колжазба. Қарақалпақстан филиалының библиотека фонды, инв. №35482.

шығармаларын оқып, кемис жерлерин дүзетип жәрдем берип отырған. Бул жағдайды Өтештиң Бердақ өлгенде шығарған қосығынан толық аңғаруға болады. Өтеш пенен Бердақ бир-бирин сөзден жеңиу, хәзилесиу ретинде айтысқа да түскен (шайырлар айтысы карақалпақларда буриннанбар дәстүр болған. А. К.) Бердақ пенен Өтеш арасындағы айтыс тиккелей хәм жүзбе-жүз болмастан, жазып шығарып халыққа таратуу характеринде болған. Бердақ өзиниң „Мүйтен“ деген қосығының биринши түрин Өтешти сөзден жеңип, муқатыу ушын шығарады. Бирақта Бердақ улыўма мүйтен урыуы менен қолдаўлы урыўын бир-бирине карама-қарсы қойууды кезде тутпаған, ал Өтешти айтысқа ийгермелеуди мақсет еткен. Қосықтағы:

„Паркын билип айткыл анын,
Қыймылдай гөр болса жаның“¹

деген қосық қатары Өтешти айтысқа шақыруудың бирден бир дәлийли.

Соның менен бирге Бердақтың бул „Мүйтен“ қосығында мүйтен урыуы хәм мүйтеннен шыққан Өтеш те жарамсыз адамлар қатарында күлкеге алынады. Бирақта Өтеш Бердақ пенен айтысууды дәслепки ұақытлары ойламайды да, соң хәр жер, хәр жерден Бердақтың халық арасына таралып кеткен „Мүйтен“ қосығы кулағына жағымсыз тийе берген соң ол „Бердақ бақсыға жуўап“ деген қосығын жазады хәм халыққа таратады. Бул қосықтың төртинши жуўмақлаушы қатары „Қолдаўлы“ сөзи менен келеди. Бундағы шайырдың „Қолдаўлы“ деп отырғаны Бердақ шайыр. Бердақ сыяклы Өтеште бул қосықта улыўма қолдаўлы урыуына жаман көз қарасты пайда етиуди нәзерде тутпаған, ал Бердақты хәзил ретинде сөзден жеңиуди гөзлеген. Бирақ шайырдың бул мақсетинен қосықтың мазмуну асып түсип, улыўма қолдаўлы урыўынан шыққан атақлы адамлардың сәтсиз ислери, оған себеп болған қолдаўлылардың басшылары екенлиги қатты әшкараланады. Буны революцияға шекемги урыуды урыуға, халықты халыққа қарсы қойуу ушын

¹ Бердақ, Тандамалы шығармаларының толық жыйнағы, КҚМБ, Некис, 1950 жыл, 53-бет.

Хийўа ханлығы тәрепинен исленген сиясаттың тәсири деп түсинемиз. „Хийўа ханлары,—деп жазады тарийхшы С. Камалов,—бир халықты екнши халыққа қарсы қойуу сиясатында жүргизди. Олар ханлықта жасайтуғын өзбек, карақалпақ, қазақ хәм түркменлерди бир-бирине карама-қарсы қойуу ушын тырысты. Усындай сиясатты таратушылар ең алды менен мусылман руханийлары болды“¹.

Өтеш „Бердақ бақсыға жуўап“ қосығында Бердақты айыплау менен қатар Бердаққа „хәзир бир урыуды бир урыуға қарсы қоятуғын заман емеслигин түсиниу керек“² деп нәсият береді. Буннан кейин Бердақ өзиниң қәтелескенин мойынлап хәм сөзинен қайтып „Мүйтен“ қосығының екнши түрин шығарды. Бул қосықта мүйтен ели, оның қыз-жигитлери мақтап көрсетилген. Сонлықтан да Өтеш өзиниң „Сәўмеймен“, деген қосығында:

„Халық ишинен алған атак,
Бул сөзлерим емес шатақ,
Айтысты биз бенен Бердақ,
Бирақта жеңдим демеймен.

Әуелинде жаман айтты,
Екнши рет мақтап айтты,
Соннан соң Өтеш хәм қайтты,
Сонлықтан жеңдим демеймен“³,

деп жазады. Бул көрсетилген мысаллар Бердақ пенен Өтеш арасындағы жай ғана қатнасты емес, ал творчестволық жақтан күте тығыз қатнаста болғанлығын көрсетеді. Бул Өтештиң өмириндеги характерли ұақыялардың бири болғанлықтан бизде жұмысқа бул жағдайды кеңлеу енгиздик.

Өтеш Алшынбай улы қонсы халықлардың (өзбек, қазақ, түркмен) классик шайырларынан да көп оқыған хәм шығармаларында оларға еликлеп, оннан пайдаланған. Шайырдың „Болар“, „Жетермен“, „Сәўмеймен“,

¹ С. Камалов. „Карақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери“, Некис 1953-жыл, 53-54 бет.

² Сонда, 52-бет.

³ „Сборник классиков КК литературы XIX в“, қолжазба, ҚК филиалының библиотека фонды, инв, №1176, 16-бет.

„Қарыз алма“ сыяқлы бир қатар қосықлары өзиниң темасы, идеясы хәм көркемлик өзгешелиги жағынан түркмен халқының классик шайыры Мақтымқулының көп ғана қосықлары менен үрлес болып келеди. Шайыр өзине дейинги аўыз әдебиятының үлгилеринен, қарақалпақ хәм қоңсы халықлардын классик шайырларының реалистлик, гуманистлик хәм халықлық идеяларынан кеңнен тәсирленген, оны өз бойына сиңирген. Ол өзинен бұрынғы әдебий мийраслардан пайдаланып ғана қоймастан, қарақалпақ әдебиятында өзине тән белгили орынға да ийе шайыр. Өтеш 1902-жылы қайтыс болады хәм Арал тенизи бойындағы „Қабақлы ата“ деген мазаршылыққа жерленген.

Улыўма айтқанда, Өтештиң өмири ҳаққында қолда бар мағлыўматлар усы жоқарылағылардан ғана ибарат. Шайырдың өмири бойынша жазылып қалған нуска болмай, тек оның творчествосында өзи туўралы айтқанлары менен халық аўзындағы гүрриңлерге тийкарланып, оның өмири жөнинде гейпара пикирлерди айтып отырмыз. Бул, әлбетте, шайырдың өмири бойынша жазылған толық мағлыўмат деп қараўға болмайды. Еле Өтештиң өмиринен, оның ата-анасы туўралы мағлыўмат, шайырдың балалық дәўири, мектеп-медиреселерде оқығаны туўралы, бул ўақыттағы прогрессив көз қарастағы адамлар менен қатнас мәселеси, шайырдың творчестволық исти баслаў дәўири, оның өмириниң даўамында тарийхий ўақыяларға араласыўы хәм тағы басқа мәселелер—бул жумыста материаллардың жеткиликсизлиги себепли толық қамтылмай қалды. Алдағы ўақытлары Өтештиң өмиринен тағы да жаңа мағлыўматлар табылып қалар деп үмитленемиз.

ӨТЕШТИҢ ДӨРЕТПЕЛЕРИ

Өтеш Алшынбай улының творчествосы Октябрь революциясына дейинги қарақалпақ поэзиясында белгили орын ийелейди. XIX әсирде өмир сүрген хәм умтылмас шығармалар дөреткен Бердақ, Күнхожа, Әжинияз сыяқлы Өтеш те өз творчествосын өзи жасаған дәўирдеги үстем классларды эшқаралаўға, мийнеткеш пухара халықтың турмысын жырлаўға арнайды.

Шайырдың бизиң заманымызға келип жеткен шығармалары айтарлықтай көп емес, бүгинги күнге шекем

алық аўзынан жазып алынғаны отызға жақын қосығы менен бир поэмасы ғана. Булардың көлеми үш мың ес жүз қосық қатарынан асыңқырайды. Өтештиң шығармалары саны бойынша онша көп болмаған менен е, сол бизге мәлим бар шығармаларының өзи де деялық мазмуны бойынша күшли дөретпелер. Өтеш творчествосындағы „Бердақ бақсыға жуўап“, „Отти ұньядан“, „Көрдим“ хәм „Бес жигит“ сыяқлы қосықтар көлемли қосықлар қатарына киреди. Соның менен ирге оның шығармалары хәзирги қолда топланған қосықлардан ғана ибарат деп шекленбеймиз. Еле халық аўзында шайырдың бизге мәлим болмаған мийраслары табылып қалыўы мүмкин. Бизиң усылайынша пикир жүритиўимиздиң себеби бар. Шайырдың қолдағы ар қосықларын дыққат қойып оқығанда еле оның шығармалары көптей көринеди. Мәселен, „Сәўмеймен“ деген қосығында ол былай дейди:

„Мен айтарман билгенимди,
Билген емес көргенимди,
Жақсы жаман жүргенимди,
Айтпағанларды сәўмеймен.“¹

Бул қосық қатарларына қарағанда шайыр өз заманында сезгенин хәм көрген-билгенин, сондай-ақ халық турмысының хәр қыйлы тәрәпинен алып шығармалар өретиўди бәрқама көзде тутқаны айқын. Хәттеки, өрип, билип турса да халық турмысын жазыўдан, ол көнинде жырлаўдан бас тартыўшы шайырларды сүймей-уғыны да қосық қатарларында сезилип турады.

Бул қосықтың тағы бир жеринде мынадай факттар. Қосықта Өтеш өзиниң Бердақ пенен айтысқанын, Бердақ әўелинде жаман айтып, бирақ соңынан қайтанын, соннан кейин ол да пәт алмағанын, арада хешандай керис болмағанын айта келип, Бердаққа жазған бир қосығын жойылтып алғанын, оны жәрия етпегенин баянлайды:

„Соннан соң аса кетпедим,
Жазғанымды жәрия етпедим...“ дейди.

¹ Сборник классиков КК литературы XIX в. қолжазба, ҚК филиалының библиотека фонды, инв. №1176.

Жокарыда көрсетілгендей, Өтеш турмыстан алғашқы тәсирин жазған менен, бір қатар себептер менен көпшілік қосықтары халыққа жәрия болмай қалған. Шайырдың өз дәуірінде жәрия болған қосықтарының да біразы бизің заманымызға келип жетпегени себепсіз. Буған себеп, бір тәрептен революцияға шекаралық қарақалпақтардың өз ана тилинде баспа сөзінің болмауынан хәм халық массасының тегіс сауатсыз болуынан (аз сандағы адамлардың араб алфавити тийкарында сауаты болғанын есапламағанда) болса, екінші тәрептен, үстем топарлар прогрессивлик идеялар шығармалардың халық массасына таралыуына тосқылық жасаған.

Солай етип, Өтеш әлұан-әлұан шығармалардың аторы болған менен де, ол дәреткен шығармаларды бизге санаулысы ғана жетип отыр.

Өтештің бизге жеткен шығармаларын таллап хәтексерип қарағанымызда, ол шығармалардың жазылу жылын айырыу қыйын хәм мүмкин де емес. Тек айырым шығармалардың ғана мазмунына қарай шамада жазылғанын айра аламыз. Қайсы шамада жазылғанын билиўге болатуғын шайырдың еки шығармасы бар. Оның бири „Көрдим“, ал екіншиси „Өтти дүнъядан“ қосығы. „Көрдим“ қосығының мазмуны қарағанда, ол 1873-жылдан кейин, яғный Өтеш қайтып тайған жыллары жазылған. Бизің былай шамалауымызға себеп, қосықта:

„Оразақы гүрриң айтты,
Зулматтың жолын молайтты,
Әмир Хийұа дәулет қайтты,
Бәрин көзім менен көрдим“¹

деп руслардың Хийұа ханлығын бағындырып алғанын жазады. Буған қарағанда қосықтың қарақалпақ рус қоластына қосылғаннан кейин жазылғанын билеміз. Бирақ, елде қосықтың қайсы жылы жазылғаны белгисіз қалады. Ал шайырдың „Өтти дүнъядан“ қосығы тийкарынан Бердақ Фарғабай улының өлимин арнап шығарылғанлықтан, Бердақ қайтыс болғаннан

¹ Өтеш шайыр. Таңламалы қосықтар жыйнағы. Нәкис. — Чимбалау, 1948-жыл, 27-бет.

кейин, яғный 1900-жылларда жазылған деп шамалаймыз.

Солай етип, Өтештің ұсындай бир-еки қосығының жазылған уақтың шамадан көрсеткен менен де басқа көпшілік шығармаларының қашан жазылғанын дәл көрсете аларлық фактлерге ийе емесбиз. Усыған байланысты шайырдың дәретпелерин оның өсиў жолларын айқын көрсетип бере аларлық дәуири бойынша хронологиялық (избе-излилик) тәртип пенен анализ жасаудың да мүмкиншилиги жоқ. Соның үшін оның шығармаларын тематикаға бөлип таллаған дурыс болып көринеди.

Өтеш шығармаларының идеялық мазмунын пайда ететуғын ең тийкаргы хәм ең характерли мотивлер Өтеш шығармаларында халықлық хәм демократиялық идеялар, жарлыларға көз қарас хәм үстем классларды әшкаралау, динге көз қарас, хаял-қызлар теңлигин жырлаудан хәм т. б. ибарат. Бул мотивлер шайырдың дәретпелеринде араласып келип отырады. Өтеш шығармаларындағы усы мотивлерге байланысты хәр қыйлы темалар пайда болып отырады.

Өтеш Алшынбай улының творчествосын жанр бойынша айырғанымызда эпикалық хәм лирикалық шығармалар деп бөлиўге болады. Эпикалық шығармасының қатарына тек „Ҳайран етти“ поэмасын, ал қалған барлық шығармасын лирикалық қосықтар қатарына жатқарамыз. Шайырдың лирикалық деп есапланған қосықтарының көбисинде эпикалық баянлауда ушырасады.

Өтеш дәретпелеринде тарийхый уақыяларды сөз ететуғын шығармалар белгили орынды ийелейди. Бундай шығармаларының қатарына „Көрдим“, „Бердақ бақсыға жуўап“, „Өтти дүнъядан“, сыяқлы көлемли қосықтарын жатқарамыз. Бул шығармаларда өткендеги хәм Өтеш жасаған дәуирдеги қарақалпақ халқының тарийхы, жәмийетлик турмысы айқын сүүретленеди.

Шайырдың творчествосында юмор-сагира да әдеуір орын тутады. Бул жағынан ол сатирик шайыр сыпатында да танылады. Оның „Шерменде“, „Нуратдин“, „Кәдир молла“, „Яңлыды“, „Шошқа“, „Изимбет“, „Не қылдың“, сыяқлы қосықтары сатира түрінде болса, ал қалған шығармаларында да сатира элементлери ашық сезилип турады. Үстем класс ўәкиллерин әшка-

ралауда шайырдың усы сатиралық шығармаларының әмийети айтарлықтай бағалы.

Өтештің творчествосында қарақалпақ қаял-қызларының турмысы оған шайырдың көз қарасы да айқын сәулеленген. Оның „Гүлзийба“, „Қызлар“ қосықтары хәм „Хайран етті“ поэмасы усы қаял-қызлар темасына арналған.

ӨТЕШТИҢ ТВОРЧЕСТВОСЫНДА ХАЛЫҚЛЫҚ ХӘМ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАР

Өтештің творчествосының тийкарғы тематикасының бири-бул өз халқына деген шексиз сүйиўшилик, патриотизм хәм адамзатты хұрметлеў-гуманизм болып табылады. Шайыр өз заманының шынлығын, мийнеткеш халықтың аўыр турмысын, үстем класслардың халық массасын аяўсыз езиўин, қаял-қызлар теңлигин жырлағанда оның көз алдында бәрха мийнеткеш халық массасы турады. Оның барлық шығармалары халық массасының тилегине, әрманына бағдарланған. Шайырдың ең баслы әрманы езилип атырған халықтың бахытлы болыўы, хәмменің тең, еркин жасаўы. Өз халқын күтә жақсы көриў, оның бахытлы болып, еминеркин өмир сүриўин мақсет етиў-шайырдың шын халықлық идеясы болды.

Уллы критик В. Г. Белинский хәрқандай көркем шығарманы оның халықлық қәсийетине қарай бағалайды. Поэтикалық шығарма неғурақым өзине тән өзгешелигин, өзине тән қәсийетин сақласа, солғурлым оны пайда еткен халықтың, улыўма адам баласы мәдениатының өсип-раўажланыўына қосқан үлесі көп болады¹. дейди. Тағы да ол „көркем әдебияттың халықлық қәсийети оның халық өмирин терең, дурыс сүүретлеп көрсетиўинде, халықтың ақыл ғәзийнесин, дүнья таныўын өз қәлпинде бере билиўинде“² деп түсindirеди. Мине, усы көз қарастан қарағанда Өтеш Алшынбай улы да өз дәретпелеринде қарақалпақ халқының өзине тән болған өзгешелигин сақлай билди,

1. В. Г. Б е л и н с к и й. Собрание сочинений в трех томах, 1948г

2. Сонда, 102 бет.

алықтың турмысын дурыс хәм көркем етип сүүретлеп берди.

Өтештің творчествосы шын халықлық идея менен сүүғарылған, оның ойлайтуғыны бәрхама халық ғамы. Бул айтқанымызды мысаллар менен дәлиллейик:

„Сер етсем сөзлерим мәлим болып тур,
Хыслети заманның зулым болып тур,
Мениң қайғым халайығым болып тур,
Мен зар еткен менен жайым не болар“.

(„Болар“)

Жокарыдағы мысалда „Мениң қайғым халайығым болып тур“ деген қосық қатарлары аркалы биз шайырдың халықлық идеясын ашық көремиз.

Халықта езилиўши мийнеткеш халық пенен езиўши үстем топарлар бар. Шайыр жәмийеттеги жасаўшы бул топарларды айырып, өзи езилиўши халық тәрәпинде турып жырлады. Ол өзиниң шығармаларында мийнеткеш халық массасының тилек-мақсетлерин, жақсы өмирге умтылыўларын, езилиўшилерге наразылығын сүүретлеп береді. Ол „Өтті дүньядан“ қосығында:

„Ойланын шайырлар алдына қарап,
Сөз айтың халқына жақтыны оилап,
Жакты, нурлы жерлер болса бар баслап,
Әрман менен Өтеш өгер дүньядан“,— дейди.

Бундағы шайырдың мақсегі-халықтың азатлық, теңлик алыўын оилаў, егер ондай жер болса халықты баслап барыў хәм усы мақсетти басқа шайырлардан да талап етеди.

Шайыр мийнеткеш халық басындағы аўыр турмысты хәм оннан қутылыўдың жолларын излестиреди хәм халықтың азатлыққа шығыўы ушын жақсы басшы болса екен деп әрман етеди.

„А дамлар билерлер жақсы, жаманды,
Дәўентлер билерлер басы аманды,
Жақсы басшы болса, аршыр думанды,
Сәркарданың ой-ақылы мол болар“.

Езиўшиликтен, теңсизликтен қутылыўда шайыр жақсы басшыны күсеген менен ондай басшылардың

бир өзи хеш нәрсе ислей алмайтуғынын, олар улыўа халыққа арқа сүйеп, халықты изине ертсе ғана, оны жақсы басшы бола алатуғынын түсинеди. „Ур“ қосығында бул идеясын:

„Көлдин сәни балық пенен,
Адам сәни халық пенен,
Патша күни салық пенен“. — дейди.

Өтеш халық массасының күшине жақсы исе неди. Адамларды халықтан кол үзбеўге, бәрха халық пене болыўға, дурыс жол менен жүриўге шақырады. Буны ол „Қарыз алма“ деген қосығында айқын баянлайды:

„Сапар жүрсең халық пенен жүр,
Шәўкеги көп бақ пенен жүр,
Харам емес ҳақ пенен жүр,
Ладанлардан ақыл алма“.

Бул идеясын шайыр „Асарман“ қосығында тағы да раўажландырады. Қосықта халықты биригиўге шақырады. Егер халық биригип, душпанларға қарсы гүрес алып барса, мениң мақсетим орынланар еди, дейди.

„Нәсиятым усы ойласаң, дослар,
Хеш уакта хор болмас бириксе ба слар,
Бул мақсетке қосыл ғарры хәм жаслар,
Бул айтқаным болса қырдан асарман“.

Өтештиң халық әрманын иске асырыўшы жақсы адамларды әрман етиўи, халық массасының үлкен күш экенин сезе билиўи, халықты биригиўге, душпанларға қарсы гүреске шақырыўы тәрәпинен оның дәрәтпелери өзи менен заманлас Бердақ хәм Күнхожа творчествосы менен күтә үнлес.

Шайырдың мийнеткеш халықтың азатлыққа шығыў жолын ойлаған ойлары үлкен әҳмийетке ийе. Бул идеясы менен ол демократ шайыр сыпатында көзге түседи.

Өтеш Алшынбай улының шығармаларындағы халықлық идеяны сөз еткенде, оның нәсият характериндеги қосықлары жөнинде тоқтамай өтиўге болмайды. Шайырдың дидактикалық қосықларының тийкарғы мазмуну хәм мақсети халықты жақсы адамлардың

минезиндеги унамлы тәрәплеринен үлги алыўға шақырыў, ал унамсыз минездеги адамлардан қашыўға нәсиятлаўдан ибарат. Буның қатарына „Болар“, „Қарыз алма“, „Ур“ хәм басқа да усы сыяқлы қосықлары кәтады. Шайыр нәсият қосықларында адамларды дамгершиликке болыўға, халық ғамын ойлаўға, хәм жақсы адамларды хұрметлеўге шақырады. Ал адамларды адам қатарында есапламайтуғын, оның кәдири билмеўшилерди надан хәм ақылсыз деп атайды. Сондай-ақ халық ишиндеги жақсы адам менен жаман адамның арасындағы парқты хәм белгилерди ашып береди. Бул жағдай шайырдың жәмийетлик турмыс пенен, адамлардың характери менен жақыннан таныс кенлигиниң нәтийжеси. Жақсы адам менен жаман адамлардың арасындағы айырмашылық „Болар“ қосығында былай көрсетиледи:

Жақсы менен жүрсең узақ жолларға,
Өлгенше қәдирдан хәмдамың болар.
Жаман менен шықсаң узақ жолларға,
Жәбирлеў-жапаға көмекши болар.

Жақсы алам барымына барады,
Ұдесинде бәрха тайын турады,
Душпанының манлайына урады,
Бәрхама олардың мийрими болар.

Ладанлар сөзиниң қарары болмас,
Айтқан қарарында турары болмас,
Ладан адамларда ҳасла пәм болмас,
Хәр бир сөзлеринде аның даў болар.

Ақыллылар халықтың ғамын жейдилер,
Беглер күни халық пенен дейдилер,
Жақсының хызмети халық ушын болар.

Жоқарыдағы қосық қатарларында жақсы адамлар менен жаман адамлардың арасындағы парқ олардың алық ушын еткен хызметине қарай сөз етиледи. Шайыр халықтың бахытлы болыўына, еркин турмысқа мтилыўына жаны ашыған, халық ғамын ойлайтуғын қыллы, жақсы адамларды тәрийплейди, ал өз қарасының ғамын ойлаўшы ладан, ақылсыз адамларды шкара етеди.

Мәртлик-нәмәртлик, батырлық-қорқақлық мәселеси арақалпақ классик шайырларының шығармаларында

жийи ушырасады. Бул жөнінде де Өтеш өз шығармаларында айықша кеуіл аударды. Халық ишиндегі батыр хәм мәртлерди жақсы адамлар деп, олар бәрә халық ушын гүреседи, усундай адамлардың изин ериу керек хәм олардан ақыл алыу керек деп нәсиятлайды.

„Жақсы айтар расын,
Хәр адамға мийрасын,
Хәр бир сөзлер қорғасын.
Ол адамнан қашық болма“

(„Қарыз алма“)

Кетермен-кетермен уллы көл билен,
Сапар шексем шаршамастан жол билен,
Сәрдар тапсам ақыл дана мол билен,
Асыу-асыу, асыулардан асарман“.

(„Асарман“)

Батыр мәрт адамларға қарама-қарсы нәмәрт, қорқақ, ақылсыз, надан, өтирикши, жалатай, тәкаббир сум адамлар қарсы қойылады. Шайыр бундай топардан ақыл алмауға, оның сөзине исенбеуіге нәсиятлайды. Үстем топарлар бай, бий, молла-ийшан, қазы хәм тағ басқалар усы нәмәрт, қорқақ, ақылсыз, надан, сум тәкаббир адамлардың қатарына киреди, олардың халықпенен иси жоқ деген идеяны баянлайды.

Шайыр халыққа қарап:

„Хан ға барсаң арыз жаман,
Моллаға барсаң парыз жаман,
Байға барсаң қарыз жаман,
Үшеуінен бұйым алма“.—дейди.

Елде булардан да басқа сүтхорлар бар, олар мал жанын береді, олардан да бұйым хәм ақыл алма дейди шайыр.

Нәсият қосықларында шайыр халықты китап ашып, пал ашып, ғорра таслап хәм порканшылық етип алдау туғын адамларды эшкаралайды. Ондай адамларды халыққа хаслан қайыры жоқ, халықты алдап күнелтешилер, булардан ақыл алмау керек дейди.

„Бет аұзыңа қарап айтар,
Азғантай емес мол айтар,

Конақ жерден сорап айтар,
Порканлардан жол алма“

(Қарыз алма)

Шайыр халыққа хәр түрлі жол менен жәбир көрсетиушілерге қарсы гүресиу кереклигин баянлайды.

„Рас гәпти жалған етсе,
Өтирикти рас етсе,
Жаманыңды жақсы етсе,
Ондай адамның аұзына ур“

Халық арасында өзине жақынын қоллайтуғын, халықты көзге илмейтуғын, оған сын тағатуғын адамлар бар. Бул сыяқлы адамлар жағымпаз болады, ойлайтуғын бузықлық, елге сумлық ислеиди. Сонлықтан усундай адамлар менен де қатты гүресиу керек, олардың аұзына урыу керек дейди шайыр.

„Сумлар сапа сүрмесин,
Азаптан басқа көрмесин,
Дүньяда жайнап жүрмесин,
Қолдан келсе аұзына ур.

Ал халық ишиндеги мәрт жигитлерге шайыр „душпан менен гүресиуден қайтпа“, „халықтан алғыс ал“ деген идеясын билдиреди.

Шайыр болсаң шайтан болма,
Душпанға сөз айтан болма,
Мәрт болсаң жолдан қайтан болма,
Кесентлердің аұзына ур.

Жасы үлкеннен ақыл алғыл,
Ақыл менен алғыс алғыл,
Оңбайын десең қарғыс алғыл,
Халық жылатқанның аұзына ур“

дейди хәм адам адамға мийирман болыу керек, адам халықтан айрылса, адам болмай қалады, адамгершиликтің шәрті-өз халқы менен бирликте болыу, оған хызмет етиу деп биледи.

Өтештің шығармаларының халықлығы халық пикирлериниң ең прогрессив қәсийетлерин шығармаларында дурыс сәулелендириуінде деп билемиз.

Жуумақлап айтқанда, Өтеш өз творчествосында шын халықлық идеяны көтерген халықшыл шайыр

болып танылады. Ол шығармаларында ел хәм халықты орайлық тема етип алды хәм оны дурыс сүүретлей билди. Халықты аўыр турмыстан кутқаруўдың жолларын изледи хәм оған өзінше пикирлер айтты. Өтештин шығармаларындағы халықлық идеялар хәзирги күнде де үлкен әҳмийетке ийе.

ӨТЕШ—РЕАЛИСТ ШАЙЫР

Уллы Октябрь социалистлик революциясының нәтий жесинде дөреген қарақалпақ совет әдебияты өз-өзинен ямаса тосаттан пайда болған әдебиат емес. Ол фольклордың, классик әдебиятының хәм оның ең жақсы традицияларын пайдаланыў хәм даўам еттириў нәтий жесинде дүньяға келген әдебиат. Қарақалпақ совет әдебияты көп миллетли уллы совет әдебияты менен косылып, жаңа метод—социалистлик реализм методы менен раўажланбақта. Усы қарақалпақ совет әдебиятының пайда болуўына, оның раўажланыўына революцияға шекемги қарақалпақ классик шайырлары менен қатар Өтеш Алшынбай улы да өзинин үлесин қосты. Марксизм классиклери шынлықты көрсеткен жазыўшыларды жоқары баҳалайды. В. И. Ленин Лев Толстой менен Гончаревты жоқары баҳалағанда усы шынлықты шығармаларында дурыс көрсеткени ушын тилге алады. Лев Толстой—рус революциясының айнасы сыпатында дейди Ленин. Сондай-ақ қарақалпақ әдебиятында да шынлықты дурыс көрсеткени ушын Өтештин айрықша орны бар.

Өтеш қарақалпақ әдебиятында үлкен реалист шайыр сыпатында көзге түседи. Оның шығармаларында турмысты ең баслы объект етип алыў, оны дурыс баянлап бериў хәм шынлықты бурмаламай жырлаў кереклиги көрсетиледи. „Сәўмеймен“ қосығында шайырдың бул идеясы ашық баянланады:

„Күнхожа айтты халыққа қарап,
Әжинияз айтты сөз саралап,
Бердақ айтты халық аралап,
Қылап еткенди сәўмеймен“¹

1. „Сборник классиков КК литературы“, КК филиалының библиотека фонды, қолжазба № 1176 бет.

Жоқарыдағы қосық қатарларында классик шайырлар Бердақ, Әжинияз, Күнхожа өз шығармаларын халыққа арнады, сол дәўирдеги шынлық турмысты айтты. Бул шайырлар халыққа қылап ислеген жоқ дейди де усы шайырлардан өзи өрнек алыўға умтылады.

Өтештин дөретпелеринде жәмийетлик турмыс хәм оның социаллық тийкары ашық сүүретленеди. Ол өзинен бурынғы хәм өзи менен заманлас классик шайырлардан, айрықша Жийен жыраўдың, Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақтың және де түркмен шайыры Мақтымқулының реалистлик шығармаларынан тәлим алды, олардың традицияларын даўам еттирди хәм раўажландырды. Ол өзинен бурын өткен хәм өзи менен дәўирлес шайырлардың жақсы традицияларын үйренип хәм даўам еттирип коймастан, оған жәмийетлик турмыстың барлық тәреплерине сын көз бенен қарап, жаңа социаллық мазмун берди хәм шығармаларында сатира элементлерин күшейтти.

Өтеш жасаған XIX әсирдин баслы белгилери жәмийетте орын алып турған класслық тенсизлик мәселеси екенин жоқарыда айтқан едик. Усы социаллық жақтан тенсизлик мәселесине Өтеш айрықша дыққат аўдарды. Ол „Яңлыды“ деген қосығында:

„Бул заманда адамлардың,
Биразы адам яңлыды,
Бул заманда адамлардың,
Биразы доңыз яңлыды“¹

Деп жәмийетте өмир сүрип атырған улыўма адамлардың еки топарға бөлинетуғынын, доңыз сыяқлы адамлардың топарына ханлар хәм оның хәмелдарлары, байлар, бийлер молла-ийшанлар хәм тағы усы сыяқлы адамлар киретуғынын, ал нағыз адамлардың топарына жарлылар менен ашлар жататуғынын көрсетеди. Жәмийеттеги бундай айырмашылық мәселеси шайырдың „Көрдим“ қосығында тағы да ашығырақ сәўделенеди.

1. Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары, Нөкис—Чимбай; 1948-жыл, 10-бет.

„Адамийзат емес бирдей,
Гейбиреулер таза гүлдей,
Биразлар бай, бираз гедей,
Дүньяда бәршасын көрдим.

Жоқарыдағы қатарларында жәмийеттин классқа бөлинушілиги, екі класстың байлар топары үстемлик етиуші, ал гедейлер топары болса езилиуші екенін баянлау менен, бундай социаллық жақтан теңсізлік мәселесинің көп заманнан бери қарай өмір сүріп киятырғанын ашып береді. Бул Өтеш заманының реаль картинасы еді. Жәмийеттің классқа бөлинушілиги хәм олар арасындағы теңсізлік, бир класс топарларының екінші класс топарларының мийнетинен пайдаланып өмір сүриуі Өтеш заманынан бұрын да дауам етип киятырған жағдай. Шайыр усы шынлықты жәмийеттеги бир-бирине қарама-қарсы екі класстың хәр қайсысына тән белгилерди, олардың өмір сүриуі жағдайын, турмысын, бул класслар арасындағы гүреслерди сүүреглеуге шығармасында кең орын береді.

XIX әсирдеги жәмийетте орын алған социаллық теңсізліклер шайырдың „Көк өзек“, „Бес жигит“, „Көрдім“, „Яңлыды“, „Сәумеймен“ қосықларында айқын сүүретленуі менен қатар, „Дүньядан өтті“, „Бердақ бақсыға жууаң“ қосықларында усы дәуірдің тарихий ұақыялары, ал шайырдың „Дәркар“. „Ур“, „Қарыз алма“, сыяқлы қосықларында үстем классларды әшкаралау менен қатар оларға қарсы гүресуі мәселеси жырланады. Өтештин, „Нуратдин“, „Шерменде“, „Шошқа“, „Изимбет“, „Қызлар“, „Хайран етті“, „Болар“ хәм тағы басқа шығармаларында да шайыр жасаған заманындағы шынлық турмыслар айқын көрсетиледи.

Өтеш творчествосының ишинде социаллық теңсізлікті, үстем класслар менен езилиуші класслар арасындағы парқты айқын көрсететуғын шығармасының бири „Яңлыды“ қосығы. Қосықта шайыр Еркембай деген байдың жарлыларға қысымын хәм зулымлығын баянлау менен бирге жарлылардың аянышлы турмысын сүүретлейди. Еркембай-үстем топарлардың үәкили. Шайыр усы Еркембайдың турмысы менен жарлылардың, атап айтқанда байдың есигинде мал бағып жүрген шопанлардың турмысын салыстырады. Еркембай сансыз малдың, дүньяның, жердің ийеси. Ол өз малын елдеги

жарлыларға жетімлерге бақырады. Олардың күшинен пайдаланып, байлық топлаган адам. Есигиндеги шопанлардың, дийханлардың хәқысын бермеудің жолларын ойлайды. Шайыр байдың усы қәсийетлерин айтып бетине басады. Қосықта өтирикши, алдаушы хәм сонша мал-дүньясы болса да оған қанаат етпейтуғын бай былай баянланады:

„Тәкабирлікті көп тутып,
Өтирик айтып, уу жутып,
Қудайыны умытып,
Бираз адам мал яңлыды.

Бәлки алсақ Еркембайды,
Нәзери күн менен айды,
Ойламас алай-булайды,
Еткен иси йт яңлыды.

Үйінде сонша малы көп,
Қатардан асқан халы көп,
Жеуге соншелли наны көп,
Сондадағы жоқ яңлыды¹.

Шайыр қосықта байдың усындай сыпатларын, қәсийетсіз қылықтарын көрсетуі менен қатар оның есигиндеги жарлы шопанлардың турмысын да ашып береді:

„Үйіндеги екі шопан,
Жатақ жери гүди топан,
Өмиринше киймеди шапан,
Солар ярғанат яңлыды.

Үстінде жақсы кийим жоқ,
Ол бийшарада буйым жоқ,
Мен сорлыны күтер үйім жоқ,
Мысал ярғанат яңлыды.

Екі жетімди йғлатқан,
Қара бағрын дағлатқан,
Текте инсан қып яратқан,
Еркембай доңыз яңлыды“².

Еркембайдың үйіндеги шопанлардың турмысы жоқарыдағы қосық қатарынан айқын көринип тур.

1. Жоқарыдағы топламда, 11-бет.

2. Сонда 11-бет.

Шопанлар күни-түни байдың малын бағып, отын жағып хызмет етсе де, олардың алатуғын хақысы, хожалық болыуы, кийими былай тұрсын, күнделікли жейтуғын аўқатына да ушласпайды. Шопанларды жарғанатқа күтә дурыс тегенген. Шынында да Өтеш жасаған заманда шопанлардың турмысы шайырдың айтқанындай аўыр болған. Бул жерде Өтеш Алшынбай улы шынлық турмысты айтып отыр. Шопанлардың аўқалына күтә қыйналады шайыр. Усы шопанлар сыяқлы өзіннің турмысының да төмен екенлигин айтып, бул қыйыншылық турмыс гүлли қарақалпақ мийнеткешлеринин басындағы аўқал екенлигин аңлатады. Өтештиң, „Яңлыды“ қосығындағы шопанлардың аўқалы Күнхожаның „Шопанлар“ қосығын ериксиз ядка түсиреди. Бул еки қосық та бир дәуірде дөреген хәм екеуінде де үстем топар адамларының сансыз маллары менен жери, мийнетсиз күн кешириуи сүүретлениу менен бирге усыған қарама-қарсы жарлылардың жупынылық, аш-әптадалық аўқаллары баянланған.

Қарақалпақлар ХІХ әсирдин өзінде де бир белгили жерди узақ жыллар мекан етип отыра алмаған. Буны тарийхый фактлар менен қатар қарақалпақ классик шайырларының шығармаларында да ушыратамыз. Талай арналар, жаптар қазып, зордан келеге келтирген жарлылардың жерлерин сонынан үстем класслар тартып алып ямаса суу жетпей, олар хәр қыйлы жәбир көрип отырған. Олар бир жерди таслап, екинши бир жерге көшип жүрген.

Халықтың көп мийнетлер етип келеге келтирген жерлеринен бири Көк өзек бойы болған. Мийнеткеш халық массасы Көк өзекти тыннан жарып, оған суу әкелди. Өзектиң еки жағына дийханшылық егип, мекан басады. Бираққа халықтың маңлай терлетип алып келген сууынан байлар пайдаланады. Соңынан Көк өзектиң сууы тартылып, үстинен халық көшеди. Мине усы жағдайлар Өтештиң „Көк өзек“ атлы қосығында сүүретленген.

Қосықта класслық айырмашылық, үстем класслардың жарылардың мийнетинен пайдаланыуы сыяқлы теңсизлик мәселеси,

„Залымлар жүрипти ашларды аўлап,
Ийшан, молла, бий, аталық масайрап,

Аш халық жүр нанын табалмай жайрап,
Ата мекан зиндан болды, Көк өзек“¹

деп баянланады. Көк өзектиң бойын таслап көшиу шайырға күтә аўыр тийеди. Өйткени, ол мийнеткеш халық пенен бирликте ол жерге суу әкеледи, жер егеди. Шайыр усы тууып-өскен жерине шексиз сүйиу-шилиқ билдиреди.

„... Көк өзек бойлары-шаруа жайлары,
Қоныс басты ата-баба зүрияды...“
„Көк өзек жерлери өним бергендей,
Бәхәр болса өңир моншақ дизгендей.“²

Усындай жерден залымлардың себебинен көшиуге мәжбүр болғанлығын жазады. Бир жерден екинши жерге көшиу үстем класслар ушын хеш нерсе емес, ал жарлылар ушын оғада аўыр. Сонлықтан да шайыр:

„Көк өзек дегенде ишим шым етти,
Көзимнің жаслары иркилмей кетти,
Залым аталықлар уайранлар етти,
Басыңнан дәураның тайды, Көк өзек“³

деп ата меканынан айрылғанына қатты қыйналыу сезимин билдиреди.

Өтеш Алшынбай улы өз творчествосында жәмийетлик турмыстың бир тарауы-балықшылық кәсипиндеги орын алған социаллық теңсизликтің тийкарын ашып бериуге де умтылады. Балықшылық қарақалпақлардың баслы кәсиплеринен бири. Революцияға дейин қарақалпақлардың теңиз, көл хәм дәрья бойында жасаған урыулары усы балықшылық пенен шуғылланған. Балықшылық кәсип пенен күнелтип атырған қарақалпақ аўылларында да социаллық жақтан теңсизлик орын алған еди. Жарлы балықшылардың турмысы күтә төмен еди. Өтештиң „Бес жигит“ қосында усы жағдайлар реалы сүүретленеди. Қосықтағы баслы идея жарлы балықшылардың турмысы, оған шайырдың қыйналыу сезимлери.

1. „Сборник стихов КК дореволюционной литературы“ қолжазба, КК филиалының библиотека фонды, инв. 34983 17-бет.

2. Сонда, 17-бет.

3. Сонда 18-бет.

„Бес жигит“-сюжетли қосық. Ауыл өз басынан ашаршылықты өткерип атырған күнлери Пирман, Мәтсейит, Нарымбет, Қабыл хәм Сейит деген бес жигит балық аўлап қайтыў ушын теңизге шығады. Күни менен балық аўлайды, бирақ хеш нәрсе ала алмайды. Олар балық аўлап жүргенде теңиздиң қурдымына тап болып соның арасында үлкен даўыл турып, жигитлер теңизде хәлек болады. Қосықтың мазмунына қарағанда усы бес жигиттиң суўға кетип өлгени ғана сөз етилгендей болып көринеди. Бирақта қосыққа теренирек нәзер аўдарғанда буннан басқа жағдайды да түсинемиз. Суўға кетип баратырған жигитлер хәр қайсысы аўхалын айтып, ели менен, ата-анасы, туўған-туўысқаны хәм сүйген яры менен хошласады. Шайыр суўға кетип баратырған жигитлердиң тилинен жарлы балықшылардың турмысын ашып бериўди нәзерде тутады.

„... Тамақ тапса жүрегине батпас ас,
Қурғынлы адамның бәри маған қас,
Шым-шырқадай қыз болса да балам жас,
Кейинимде менин туюқ қалмады.

Не қылсын бала емес, ғаррыны сақлап,
Яки күнелтерме биреўди жақлап,
Ийиние дорба салып халықты ҳақлап,
Аўкат етер ата-анамда қалмады.

Енди сөз жоқ ата-ана өлемен,
Буннан қалсам дүньяға үш келемен,
Сенде мендей болғаныңды билемен,
Мен кеткенде үйде жутым қалмады“¹.

Бул қосық қатарлары арқалы шайыр заманның әдил-сизлигин, халық массасының пүткиллей аш-әптада екенлигин сүүретлейди.

Өтештиң „Қытайға“ деген қосығында қарақалпақ мийнеткешлериниң ашлық, теңсизлик турмысы Хийўа ханының хәдден тыс салығынан деп көрсетиледи. Қосықта шайыр Қытай урыўының жигитлерине қарап:

„Хийўа ханнан салық келсе,
Посар един анық келсе,

1. Материалы дорев. КК литературы“ қолжазба, КК филиалдың биб. фонды, инв. № 35482. 172-бет.

Геўрек излеп жүрер един,
Шийкилей жеп балық келсе“¹ дейди

Шайырдың булардан басқа қосықларында да байлар менен жарлылар хәм олардың турмыс айырмашылығы, және де ол дәўирдиң реаль картинасы айқын баянланған. Халық массасы үстем класслар менен Хийўа ханлығының езиўинен қутылыў, азатлық, теңлик алыўды, елге жақсы басшы, жақсы патша болыўды әрман етти. Халық массасы бундай гүреслерге дурыс басшылық етиўшилерди жақсы көрди, дурыс басшылардың болыўын күседи, ол гүреслерде сатқынлық етиўши басшыларды күтә жек көрди. Өтеш халық массасының бул идеясын „Бердақ бақсыға жуўап“ қосығында айқын бере алды.

Өтештиң, бул шығармасы Бердақтың „Мүйтен“ қосығынан кейин шығарылған. Қосықта Өтеш Бердаққа урыўлардың арасында жаман көз қарасты болдырмаўды, бул күтә жаман қасийет екенин айтады хәм Бердақтың тәнхә өзіндеги кемшиликлерди баянлаў менен қатар қоңырат урыўынан шыққан сатқынлар менен батырларға тоқтайды.

Қосықта шайыр қарақалпақ халқының басындағы аўыр турмысты хәм бул аўыр жағдайдан қутылыў ушын Хийўа ханына қарсы гүрескен Бегис, Мыржық, Ырза, Төре, Ерназар алакөз сыяқлы батырларға сүйиўшилик сезим билдиреди. Олардың өлиmine жаны ашыйды.

„Ерназар қәдирин ҳасла билмедин,
Сумлық әйлеп айтқанына жүрмедин,
Билдирместен куртыўға қол сермедин,
Айып билмес ҳаслын натық, қолдаўлы.

Бул ғұлғыла шайтанлықтың нышаны,
Алма берип Қарақумның ийшаны,
Ерназар дос тутып ойламай аны,
Шеринди тухым курт еттиң, қолдаўлы“²

1. Материалы дорев. қарақал. литературы. Библиотека КК Филиалы АН УзССР, рукопись, инв. № 35482.

2. Өтеш шайыр. Таңдамалы шығармалары Нөкис—Чимбай, 1948-жыл, 40-бет.

Халық ғамын ойлаған бағырларға душпанлық еткен адамларды шайыр жек көреді. Солардың бири Айдосты ақылсыз, өз ғамын ойлаған, пәс адам деп айыплайды. Өтештиң „Бердаққа жууап“ қосығы тарийхий фактлер менен де тастыйықланады.

Жарлы халық массасының ауыр турмысы, заманның теңсизлиги, бул теңсизлик, әдилсизликке қарсы халық наразылығы шайырдың „Дәркар“ қосығында да өзиниң белгили сүүретлеуін тапқан.

Өтештиң бул кишкене лирикалық қосығында жүдә әҳмийетли сиясий мазмун бар. Шайыр өз заманындағы жәмийетлик дүзимниң социаллық жақтан теңлик емеслигин, үстем класслар менен Хийұа ханларынан мийнеткеш халық массасының езилип атырғанын айта келип, қосықтың хәрбир куплетиниң, жуўмақлаушы төртинши қатарында гүрес уранын көтереди. Мысалы,

„Бул дүнья қыслети қандай хор әйлер,
Залымлардың аўхалыны зор әйлер,
Мөминлерге қурған үзбес тор әйлер,
Болмаса душпан мен гүресиў дәркар.

Адамның қудайым ашпаса бахтын,
Заманның қыслети хош қылмас уақтын,
Ұалы қыйын болды бийшара халықтың,
Қақпаса қанатты силкиниў дәркар“¹ дейди.

Ұақыйқатында да, мийнеткеш халық массасының ұалы XIX әсирде күтә төмен еди. Усы турмыстан қутылыўдың бирден бир жолы үстем класслар хәм Хийұа ханы менен гүресиў екенин шайыр жақсы түсинеди. Бул оның прогрессивлик идеясы. Халық массасының басындағы ауыр турмыстан қутылыўды шайыр гүрес жолы арқалы болатуғынлығын айтыў менен қатар гүресиў ушын не ислеў кереклигин де билдиреди. Бул пикирин ол „Асарман“ деген қосығында былайынша баянлайды:

„Иштен ашып жасырылған сырларды,
Дәрьядайын мәўжирермен, тасарман,
Көрсетип душпанға сансыз қырларды,
Халық бириксе асқар таўдан асарман.

². Сонда, 8-бет.

Жигитлер, бириксең алмас жаўын жок,
Жигитлер, бириксең питпес даўын жок,
Ұеш уақытта ойланбасаң саўын жок,
Ойласаң, бириксең таўдан асарсаң.

Кеўил бассам кеўил йошар болурма,
Таза мәўсимлерди кушар болурма,
Алла менин бахтым ашар болурма,
Қудай ашбас өзим ашсам ашарман“¹

Бул жерде Өтештиң ортаға таслап отырғаны-үстем класслар менен Хийұа ханлығына халықтың биригип гүрес апарыў кереклиги. Бул идеяны шайыр „Болар“, „Сәўмеймен“ қосықларында да көтереди. Мәселен: „Сәўмеймен“ қосығында:

„Бул дүньялар бәрха тарды,
Халық көбейтип отыр зарды,
Кейингилер алар арды.
Алмаса дүньяны сәўмеймен“²— дейди.

Бирақта шайыр гүрес жолының биригиў арқалы әмелге асырылатуғынын, халықтың үлкен күш екенлигин дұрыс түсинген менен, сол гүрести шөлкемлестириў, оған басшылық етиў, қалай гүресиў усаған тәреплерин айта алмайды. Себеби ол гүрестің қақыйқат дұрыс жолын көрсете алыў дәрежесине оның өмир сүрген дәуири де жетискен жок еди. Усыған қарамастан шайырдың үстем классларға наразылығы, оларды жек көриў сезими, оларға қарсы биригип гүресиў уранын көтериўдиң өзи-ақ оның реалист хәм прогрессив шайыр болғанлығын айқынлайды.

Улыўма алғанда, Өтештиң қайсы қосығын алып қарасақта, өзи сериклес болған заманның шынлық картинасын көз алдымызға сәўлелендиреди. Сонлықтан да ол заман шынлығын көрсете билген уллы реалист шайыр болған.

Өтештиң реалист шайыр екенлиги бул айтылғанлар менен ғана шекленбейди, шайырдың үстем класслардың жарамсыз қылықтарын сатира арқалы әшқаралайтуғын шығармалары, хаял-қызлардың теңлигин

¹. Сборник классиков КК литературы XIX в, библиотека КК филиала АН УзССР, рукопись, с—28 инв. №2276.

². Сонда, 46-бет.

жырлайтуғын қосықтары менен поэмасы хәм халық-шыл көз қарасын билдиретуғын шығармалары да усы реалистлик бағдарда жазылған.

ӨТЕШТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА САТИРА

Өтеш сатирик шайыр. Сатира дегенимиз — көркем шығарманың хәр түрли формаларында (роман, повесть, қосық, гүрриң, пьеса) жәмийеттеги хәм адам өмириндеги унамсыз кубылыслар, унамсыз хәрекетлер үстинен күлиў хәм оларды әшкаралаў² болып табылады. Сатира социаллық класслар хәм жәмийет ағзалары ортасындағы гүреслерди өзінде сәўлелендириўши ең жаўынгер жанрлардың қатарына киреди.

Сатира — қарақалпақ классик шайырларының шығармаларында белгили орынды ийелеў менен қатар, ол көп әсирлер даўамында мәлим традицияға да ийе. Халық аўызеки творчествосында Алдаркөсе, Өмирбек лаққы, Хожа Насырагдин сыяқлы ақиллы адамлардың аты менен байланыслы аңыз-әнгимелерде, ертеклерде байлар, бийлер, руханыйлар, ханлар әшкара етиледи. Қарақалпақ халқының үстем класс ўәкиллерине қарсы наразылығы фольклорлық шығармалардың ең ири тараўы дэстанларда да айрықша орынды алады. Бул шығармаларда жалмаўыз кемпирлер, жаўыз патшалар, дәў хәм жинлердиң унамсыз айқын образлары жаратылған.

Мийнеткеш халықтың үстем классларға қарсы гүреси хәм оларға жек көриўшилик көз қараслары классик әдебиятымыздың алдыңғы ўәкиллериниң шығармаларында сатираны өткир етип сүўретлеўге алып келди. Жийен жыраўдың, Күнхожаның, Әжинияздың, әсиресе Бердақтың шығармаларында жәмийетлик дүзиниң теңсизлигин әшкаралаўшы эксплуататор класслар менен руханыйлардың жатып ишерлик қәсийетин ашып таслаўшы, айрым адамлардың минезинде ушырасатуғын унамсыз әдетлерди күлжиге алыўшы көркем хәм өткир сатиралық шығармалар жүзеге келди.

Өтеш Алшынбай улы да фольклорлық шығармалардағы хәм қарақалпақ классик әдебиятының ўәкил-

лериндеги үстем классларды әшкаралаў ушын қолланылатуғын өткир сатиралардан дүренди хәм оны раўажландырады. Жәмийетлик дүзимдеги социаллық теңсизлик, бул теңсизликтиң тийкарғы себепкери болып отырған байлар, бийлер, аталық, қазылар менен молла-ийшанлар хәм бул топарларды қоллаўшы Хийўа ханлығы, оның әдил емес сиясаты шайырдың творчествосында сатира менен әшкара етиледи.

Өтештиң сатиралық қосықларында жәмийетлик турмыста үстем болып отырған топарлардың унамсыз ислери таңлап алынып хәм ол өткир түрде сүўретлеўин тапқан. Нәтийжеде үстем класслардың мийнеткеш халық массасына қарама-қарсылығы, оның алдыңғы қатардағы ўәкиллерине душпанлық көз қараслары, жәмийеттиң алға илгерилеўине тосқынлығы оқыўшылардың көз алдына айқын келтириледи хәм оған жек көриўшилик сезимди пайда етеди. Шайырдың „Шошқа“, „Изимбет“, „Не қылдың“, „Нуратдин“, „Шерменде“, „Қәдир молла“ хәм усы сыяқлы қосықлары үстем топарлардың жаўызлығын, алдаўшылығын әшкара етиўге арналған сатиралық шығармалары. Бул қосықларда байлардың ашкөзлиги, жарлылардың күшинен пайдаланып байыўы, ел ишиндеги руханыйлардың қылўалары, хийлекерлиги, тәмеғейлиги, халықты езиўи ашып тасланады. Усы қосықлары арқалы шайыр XIX әсирдеги шынлық турмыс картиналарын тағы да айқын елеслетеди хәм байлар, бийлер, молла-ийшанлардың унамсыз типик образларын дөретеди.

„Изимбет“ сатирасында шайыр ашкөз байдың жарамсыз қылықтарына күледи хәм оның ашкөзлигин, дүньяға көзи тоймайтуғынын әшкаралайды. Изимбет — балықшылардың ишиндеги қурғын, бай хожалық. Дийханшылық пенен, ямаса малшарўашылығы менен шуғылланатуғын байлар гәллениң хәм малдың есабынан байыса, ал Изимбет жарлыларға балық аўлатып, соның есабынан байыған адам. Сондай-ақ Изимбеттиң байлығы ата-бабасынан мийрас болып қалған.

Изимбет асқан бай болса да, дүнья, малы жержақанға сыймаса да, елде дүнья мал жыйнаўға қумар адам. Олишпей-жемей бала-шағасына да жегизбей байыўға умтылады. Шайыр Изимбеттиң усы сымарлығын:

1. Л. И. Тимофеев и Н. Венгеров „Краткий словарь литературоведческих терминов“, Москва, 1958, стр. 131.

„Балықтан басқа жемеген,
Басканы тамақ демеген,
Палаўды үрkip жемеген,
Мурдар¹ нәлет бәле екенсең.

Үлкен мүлkin жеке табак,
Қабак салған сырлы табак,
Салып жегенің торта шабак,
Жарымаған неме екенсең.

Бир де дуға дарымаған,
Налыс етпес сонда да оған,
Өмиринше жарымаған,
Нак жетимек бәле екенсең² деп әшкаралайды.

Косықта шайыр Изимбеттің ашкөзлігін, сонша дүньясы болса да жарымайтуғынына күлип караў менен қатар, оның әкеси Пирманбет бай да Изимбеттей еди дейди. Пирманбет те кисиге хызмет еттирип, ишпей-жемей дүнья жыйған адам болған, бираққа оның усылай „жыйнаған дүньясы артында қалды“,—дейди шайыр. Изимбеттің де пейли әкесиндей екен, барлық елле ашлық, сонда да халықтың қалын билмейтуғын адам екенсең деп, байдың сықмарлығын айтып, бетине басады.

Әкениз Пирман бар еди...
Оның пығлы сендей еди,
Айнымаған неме екенсең.

Ишпей-жемей сақлап малды,,
Ялғаншы оннан хәм қалды,
Соны умытқан неме екенсең³.

Шайыр бул сатирасында Изимбеттің ашкөзлігін, сықмарлығын ғана айтып қоймайды, ал оның сықылсыз, ахмақ, надан хәм арсыз сыпаттарын да ашып беріуге талпынады. Косықта Изимбеттің усы сыпаттары төмендегіше ашылады.

„Адырайып еки көзін,
Ерсилі-ғарсылы айтқан сөзін,
Себеп пенен бүгін бизің,
Сөз қылатуғын неме екенсең.

1. Мурдар—көргенсиз мәнисінде.

2. „Материалы дорев. каракалпакской литературы“, колжазба КҚ филиалының биб. фонды, инв. №35482, 135—бет.

3. Сонда. 137—бет.

Бетің қызарған геўилдей,
Еки көзін уныраған гөрдей,
Қумға питкен сексеўилдей,
Сорқайнаған неме екенсең.

Себеп пенен барсаң қырға,
Мингизеди жайдақ жорға,
Ел қызығып салмас қойға,
Жабайыдай бәле екенсең.

Адам еди қудай қаққан
Үй-иши бирдейин баққан,
Аўзынан суўы аққан,
Өтеўлидей неме екенсең.

„Аўзы қыйсық болса да, байдың улы сөйлесин“ дегендей Изимбет байлығының арқасынан ғана адам. Егер байлығы болмағанда оны „ел қызығып шопанлыққа да алмас еди“ деген идеяны көрсетеди шайыр. Изимбеттің образын жаратыў арқалы автор оқыўшыларды оннан кашыўға жек көриўшиликке шақырады. Жәмийет ағзаларын айырым жарамас ислерден кашыўға, оған жек-көриўшиликти болдырыўда хәм халық массасын буған қарсы гүреске атландырыўда сатираның роли үлкен. Уллы рус сатириги Н. В. Гоголь сатиралық шығармалардың әхмийети қаққында былай деген еди:

„Күлки—үлкен ис. Ол жаныңды да, малыңды да алмайды, бирақ айыпкер оның алдында байлап қойылған кояндай тыпырлайды“¹. Усы айтқандай Өтештің „Изимбет“ сатирасының да әхмийети күшли. Айыпкер Изимбеттің образынан биз Өтеш жасаған замандығы улыўма бай адамлардың қылўаларын көремиз хәм оларға деген жеркенишли сезимлер пайда болады.

Изимбет сыяклы унамсыз образлар қарақалпақ классик шайырларының творчествосында да ушырасып отырады. Мәселен „Посқан ел“ де Еркебайдың сықылсыз, ақылсыз, топас баласы, Бердақтың „Сықмар екен“, Құнхожаның „Бай баласы“ қосығындағы байлардың образы усындай.

Байлардың сүтхор, ашкөз, иплас, мийримсиз хәм булардан басқа да унамсыз қылықтарын әшкаралап

1. Русские писатели о литературном труде, том, I, Ленинград 1954 г. 458 стр.

жөрсетиў жағынан шайырдың „Шерменде“ сатирасы да күтә характерли. „Шерменде“—Өтештиң ең күшли хәм ең әхмийетли шығармаларынан бири. „Шерменде“ сатирасына таңланып алынған тема XIX әсир ушын типикалық ўақыялардан еди. Бул дәўирде хәдден тыс езилген хәм хәр қандай ҳуқуқларынан айрылған мийнеткеш халық массасының көпшилигин дийханлар, күлликшилер туткан. Ол заманда дийхан ямаса күлликши деп күтә гедейленген, жерде де, жайға да, мал дүньяға да ийе болмаған адамлар аталған. Олар өлмеў ушын хәм бала-шағасының да аш болмаўы ушын қандай қыйын жұмыс болса да көнген. Байларға хәр қандай қыйын шәртлерге қарамастан дийхан жүрген, күлликшилик еткен. Дийханлар ақшалай ҳақы ушын ямаса тиришилик етиўге зорға жетерликтей аўқат хәм ең керекли кийими ушын жалланып жұмыс ислеген. Езиўшиликтиң хәр қандай аўырманлығы усы аса жарлы адамлардың мойнында болған. Кеммағал күлликши, дийханлар аўыр аўхалда жасады. Олар байлардың үйинде күнликшилик етип, күнлик ҳақысында дурыс ала алмай, бул халды тыңлайтуғын заман болмай, азап шегетуғын еди. Байлар күнликшилик ҳақысын бермеўдиң хәр қыйлы жолларын алдын ала ойланып қоятуғын болған.

„Шерменде“ сатирасында шайыр усы жағдайларды күлликшилер менен Изимбет байдың образы арқалы көрсетип береді. („Изимбет“ қосығындағы усы атлы бай менен „Шерменде“ қосығындағы Изимбетти бир адам деп қараўға болмайды. Булардың екеўи еки басқа адам. „Шерменде“деги Изимбет Қосым дегеннің баласы хәм ол молла киси).

Изимбет те дийханларға жұмыс ислетип, солардың маңлай теринен пайдаланып, байлық жыйнаған адам: Оразбай, Кемал, Манаўбай хәм басқа дийханлар Изимбеттиң үйинде бир неше жыл күнликшилик етеди, соңынан бай олардың мийнет ҳақысын бериўден бас тартады. Изимбет Өтештиң де еки инисин жұмсап, олардың да ҳақысын бермейди. Шайыр инилеринин мийнет ҳақысын талап етип, байдың алдына бир неше мәртебе барады, нәтийже шықпайды. Буған катты қәхәри келген шайыр байдың сықмарлығын, еки жүзшилигин, мудама өтирик айтып, дийханларды алдап келгенлигин, оның жеркенишли минезлерин аш-

шы, өткир тили менен бетине басады. Шайыр байдың есигиндеги дийқанлардың аўхалын, олардың көрген жәбирин қосықта былай сүүретлейди:

„Ол шегип жүр уўайымды,
Бес жыл орды бийдайымды,
Ойла ахмақ қудайымды,
Неғып жүрсең, шерменде.

Шерменделик миясарма,
Азап бермек саған кәрме,
Еки мезгил бердиң жарма,
Ҳақысын бермей шерменде.

„Жаз беремен, гүз беремен,
Яки ойланып көремен,
Еле бес жыл жүрдиремен“,—
Дедиң Кемалға, шерменде.

Жумсадың мениң инимди,
Қайерден таптың минимди,
Келтирер нәлет жинимди,
Ҳайўаннан жаман шерменде!“

Жоқарыдағы қосық қатарларында 5-10 жыллап байдың есигинде тек күнине еки мезгил жарма ушын жүрген дийханлардың аўыр турмысы, олардың ҳақысын жаз беремен, гүз беремен деп алдап келген байдың мийримсизлиги, өтирикши хәм пасық сөзли қәсийети айқын сүүретленген. „Шерменде“ қосығында шайыр ашкөз, мийримсиз байдың мал дүньяны көбейтиў, байлығын асырыў ушын ислеген хәрәкетлери үстинен сықақлап күледі. Сонша байлыққа ийе болса да Изимбеттиң жататуғын жери сабан қора, ишетуғыны быламық дейди шайыр.

„Өлейин деген күниң жоқ,
Байлықтан ҳасла миниң жоқ,
Ҳақы берместен басқа жиниң жоқ,
Изимбет болдың, шерменде.

Жаз болса жедиң қарамық,
Уят болса сорамақ?
Ишкениң басалай быламық,
Бул исиң қалай шерменде?

1. Өтеш шайыр, таңламалы шығармалар. Нөкис—Чимбай 1948, жыл, 20—бет.

Сенде бир калган жамансан,
Бирак дәулетли байсан'
Ашлардан жаман кусайсан,
Пығлын кашкан сен шерменде*1.

Косыктын жуўмағында шайыр „Изимбетке доңгалсан, доңызсаң, әкең Қосым да сендей еди, енди саған не илаж бар, сениң ак максетиң боладыдағы, бирак шерменде деген атақ жаксы емес, усы атақтан аман жүриўиң керек, сениң заманың болып тур, егер заманым болса, сендей шерменделерди унтар едим деген өзиниң ойын билдиреди. Және де халыққа „егер хаялларыңыз ул туўса, атын Изимбет қоягөрмен“ деген кеңес береді.

Өтештиң „Шерменде“ сатирасындағы Изимбеттиң образы сол дәуірдеги улыўма байларға характерли образ. Бул шығармада да „Изимбет“ косығындағы сыяқлы бай ҳәр тәрәплеме өткир сатира менен түйреледи. Бул шайырдың үстем классларға қарсы протестин ашық билдиреди. Байлардың жаман, жеркенишли тәрәплерин халық массасы алдында масқаралап күлки етиў аркалы шайыр өз душпанларына қарсы гүрес алып барады.

„Изимбет“, „Шерменде“ косықларында шайыр байлардың жаўызлығын тиккелей бетине басып күлкеге алса, Шошқа“ ҳәм „Өгизим“ косықларында үстем класслар астарлы мәнисте әшқараланады. Мәселен „Шошқа“ косығында шайыр:

Шошқа өзиң инабатлы төресен,
Өлгениңди енди кимнен көресен,
Жегениңниң бәри кисиниң ҳақы,
О дуньяда не деп жуўап бересен?*

деп байларды шошқаға теңеп, олардың үстинен күледі. Ал „Өгизим“ косығында шайыр өгиздиң бай қолында тынбай хызмет ислейтуғыны, оған байдың мийрими түспейтуғынлығы көрсетиледи ҳәм байға „қара малға жәбир ете берме“ дейди.

Өтеш байлардың, бийлердиң, Хийўа ханларының ҳәм усыған усаған езиўши класслардың сиясатын жақлаўшы, қоллаўшы, халық массасын ислам дининиң шәриятлары менен алдаўшы руханыйларды да шығар-

1. Сонда, 17—бет.

маларында әшқара етеди. Олардың да бузық, жеркенишли ислери үстинен күледі.

Шайырдың руханыйларды әшқаралаўда „Нуратдин“ сатирасы күтә әҳмийетли. Бул қосықта шайыр руханыйларға тийисли болған жаман қәсийетлерди аўыл молласы Нуратдинниң образы аркалы береді.

XIX әсирде руханыйлар үстем класслардың ең тийкаргы таяныш күшлери болған. Олар ханлардың, байлардың, бийлердиң аталықлардың ҳәм баска да үстем топарлардың мийнеткеш халыққа үстемлигин, жаўызлығын, сондай-ақ аса кеткен ерси ислери болса да, ислам динине муўапықластырып, бүркеп отырған. Сонлықтан да ахун, ийшанлар менен моллалар хан тәрәпинен жаксы жерлер менен тәмийин етилген ҳәм алым-салықлардан да азат етилген. Балаларды оқытыўда руханыйлар көп табыс түсирип отырған. Оқыўшылардың ата-анасы балаларын скытканы ушын ҳәм диний дәстүрлерге байлағыслы молла, ийшанларға ақшалай ямаса затлай кәрежетлер де берип турған. Руханыйлар булардан да тысқары халықты алдап көп нәрсе алған. Олар халыққа динниң жолынан жүриўди үгитлеген, бирак өзлери ол жолды бузып урлық, бузықлықлар ислеген. Ислам дининиң шәрият жолы халықты кудайдың „кәҳәринен“ қорқыўға, ханға, елди басқарып турған адамлағға тил тийгизбеўге, оларға бағыныўға үйреткен. Усы жағдайлардың барлығы да Өтештиң „Нуратдин“ сатирасында сәўлеленген.

Шығармада руханыйлардың бир ўәкили ретинде Нуратдин алынады. Ол аўылдың мектеп молласы. Шайыр усы Нуратдинниң адамгершиликке жат қылықларын шығармада избе-из дизип көрсетеди.

„Өтирик ғана оқып куран,
Хәр кимге айттырып ийман,
Үйине алмайды мийман.
Даң молламыз Нуратдин.

Адамға жараспас ойы,
Томардай гүжирейген мойны.
Күн ара алар бир койды,
Даң молламыз Нуратдин...

Собырайған сопақ бойы бар,
Ойлаған бузық ойы бар,
Уш жүз алпыс бес койы бар,
Сонда да аш Нуратдин.

Нуратдин кабаға кетти,
Баратырып урлық етти.
Бара-бара үдетти,
Жолдан шығып Нуратдин¹.

Қосықтан мысалды көбірек келтирдик. Өйткени қосықтың хәр бир қатары, хәр бир куплеті өткір сатира менен молла Нуратдиннің унамсыз тәрептерін ашып береді. Нуратдин—халықты алдаушы, өтириқши қыйсық қыял хәм аш көз кисі. Оның бузылғанлығы сонша, өзіннің келинине де қол салыудан қайтпайды, ашкөзлігі соннан ибарат—үш жүз алпыс бес қойы болса да, күн ара халықтан бір қой хәм оқытқаны ушын ақшалай, затлай ғәрежет алып турса да, көзі тоймайды. Қулласы, руханыйларға тән болған жаман қәсийетлердің барлығы—биреулердің хаялын жолдан шығарыу, урлық етиу, дүньяға тоймау, өтириқ сөйлеу, сүтхорлық хәм тағы басқа әдеглер Нуратдиннен табылады. Сатираның жууғағында шайыр:

„Бузықтың халық жүзін көрме,
Усындайға семсер серме,
Баяғыдай сәлем берме,
Бузылыпты Нуратдин.

Шайыр сөзинен таяма,
Бузык өлгенше қояма,
Қолынан келсе аяма,
Мақсым аға Нуратдин“

деп тамамлайды. Шайыр „Нуратдин“ сатирасы аркалы улыма дин ийелерін әшкаралады. Олардан қорқыуды, тартыныуды ойламады. Халықты руханыйларға исенбеуге, олар менен гүрес алып барыуға шақырады. Бирақта Өгешти „Нуратдин“ сатирасына хәм молла, ийшанларға қарсылық көрсетіп жазған басқа да қосықтарына қарап пүткіллей диннен қол үзіп кеткен адам дей алмаймыз. Шайырдың улыма шығармаларында динге исенген қосық қатарлары да ушырасып отырады. Мәселен, „Ур“ деген қосығында ол өзи жөнінде мынадай дейди:

¹. Өгеш шайыр. Таңдамалы шығармалары, Нөкіс. Чимбай, 1948—жыл 13—15—бетлер.

„Кайткыл ізлерден, ырайдан,
Қорқкыл бийшара кудайдан,
Сақлағай сени бундайдан,
Душпанның аұзына ур“¹.

Бұл қосық қатарларына қарағанда шайырдың динге аз болса да исенгени көринеді. Өйткени, шайырдың өскен ортасы, диннің пүткіллей халық массасының көпшилигін уулап алыу, Өтешкеде тәсир етпеуі мүмкін емес еді. Солай да руханыйларды өткір сатира менен әшкаралауы жағынан ол прогрессив шайыр болған. Үстем класслардың жаман әдеттерін тиккелей бетине басып, тартынбастан айтыу—шайырдағы қандай бағырлық! Өтештің молла, ахунларды әшкаралауы өз дәуірі ушын да, сондай ақ бизің заманымызда да күтә әқмийетли. Еле бизің дәуіримізде де диннің жалған законларына исениушілер табылып калады. Шайырдың бұл сатирасы XIX әсирде жазылыуына карамастан, хәзирги дәуірде де жасап атырған гейпара динге исениушілерди әшкаралауға да хызмет етеді. Оқыушыларда ислам динине жек көриушілік көз қарасты болдырады.

Қарақалпақ әдебиятында Өтештің сатираны раужландырыудағы хызметі уллы.

ӨТЕШТИҢ ТВОРЧЕСТВОСЫНДА ХАЯЛ-ҚЫЗЛАРҒА КӨЗ ҚАРАС

Шайырдың өмир сүрген дәуіріндеги характерли теңсизликтің бири—хаял-қызлар теңсизлігі еді. Үстем класс үәкиллери, әсиресе руханыйлар қарақалпақ хаял-қызларының азатлыққа умытылыуына жан-тәни менен қарсылық көрсетти. Олар хаял-қызлардың сүйген адамы менен кетиуине, жайнап-жаснап жүриуине тосқынлық жасады. Атастырып қойған адамына турмысқа шықпай, басқа өзіннің сүйгени менен қашып кеткен хаял-қызларды күйеуі менен қоса жазалаған. Оларды шәрияттың жолын бузған есабында өлимге де буйырған. Хаял-қызларды адам қатарына есапламау, хорлау сыяқлы хәдден зыят теңсизлік үстемшилік еткен.

¹. Сборник классиков КК литературы XIX в. колжазба ҚК филиалының биб. фонды, инв. №1176.

Бирақ каракалпак ҳаял-қызлары қуллықтан қутылуға бәрхамға қарсылық көрсетип келди. Азатлыққа, тенликке шығыуды әрман етти хәм олар үстем класслардың зорлығына қарсы гүреслер алып барды.

Ҳаял-қызлардың теңсиз, ериксиз болыуына, олардың қалың малға сатылып, сүймеген адамына зорлыққа ушырап кетиуине каракалпак классик шайырлары пүткиллей наразылық билдирди. Жийен жырау Минайдың образы, Бердақ Гүлим хәм Раушанның образлары аркалы олардың үстем топарларға қарсылық протестин ашық көрсетип берди хәм ҳаял-қызлардың азатлыққа, еркинликке шығыуына прогрессивлик көз қараста болды.

Өтеш творчествосында да ҳаял-қызлар тенлигин жырлау мәселеси белгили дәрежеде сөз етиледі. Шайыр өзи жасаған заманда ҳаял-қызлардың басында ерки жоқлығын, олардың жылау менен өткерген өмирин баслы темаларынан бири етип алады. Оның „Қызлар“, „Гүлзийба“ деген лирикалық қосықлары менен көлемли „Ҳайран етти“ поэмасы усы темада жазылған.

„Қызлар“ қосығында шайыр қызлардың басында еркинің жоқ екенлигин, олардың жәрдемсизлигин, ким малды көп берсе, соған ериксиз сатылып кететуғынлығын қайғырған пишин менен жырлайды.

Мал орнына кетер мал берсе биреу,
Қызларда болмады хеш қашан тиреу,
Алмасты жонарма болмаса егеу,
Бахты ашылғай илаҳида қызлардың.

Шалқайып керилип жүрейин десен,
Дуньяның рәхәтин көрейин десен,
Қызлар менен өмир сүрейин десен,
Ықтыяры женгесинде қызлардың¹

Бул қосық қатарларында қызлардың ериксизлиги, олардың өз ерки өзінде болмай, оның тәғдири басқалар аркалы шешилетуғынлығы, малы бар адам ғана қызларға ийе болатуғынлығы айқын сүүретленген хәм п айыр қызларға бахыт тилеу сезимінде қоса баянланған.

¹ Өтеш шайыр, Таңламалы шығармалары, Нөкис, Чимбай, 1948 жыл.

Шайыр бул дәуірдегі жәмийетлик тәртиптің ҳаял-қызлар теңлигин болдыра алмайтуғынлығын жақсы түсинген. Сонлықтан ол ҳаял-қызлар азатлықты, теңликти тек бахытлы заманға жетискенде ғана алады. Қызлар бахытлы болыуы үшін әдил заман керек, сонда ғана қызлар өзинің кеуил қосқаны менен қосыла алады, шалқып өмир сүреди дейди хәм қызлардың бахытлы турмысқа жетисиуине тилеклеслик билдиреди. Мысалы:

„Қызлар кемалға келип дәуранлар сүрсе,
Дуньяның шад болып рәхәтин көрсе.
Кеулини қосқанға саудасын берсе,
Әрманы жоқ бул дуньяда қызлардың.

Қыз деген қызыл гүл алма-анардай,
Көрсен бойы зәрли жақсы шынардай,
Дәулет келсе шалқыр едиң сонындай,
Мен тилегим—бахты келгей қызлардың.

Заман келсе, бахыт келер қызларға,
Қыс күнлери айналады язларға,
Қулақлар салманлар ақылы азларға,
Жигит шалқыр дәрғахында қызлардың¹

Ҳаял-қызлардың аянышлы аұхалы шайырдың „Бердақ бақсыға жууап“ қосығының да айырым қатарларында сәуленеді. Бул қосықта өзинің сүймеген адамынан айырлысыуға бел байлаған келиншектің хәрекеті хәм усы себептен оның көрген азабы былайынша баянланады:

„Бий болып халқыңды сорап Турымның,
Әсиресе соғып кетти зулымың,
Ажырасканда жулып алып бурымың,
Малы көпке байлап бердиң қолдаулы“¹,

Бул қосық қатарларында үстем топарлардың жауызлық хәрекетлери айқын сүүретленген. Тенине қосылуға талпынған ҳаялды Турым бийдің малы көп адамға байлап бергенине, шайыр қатты иренжийди хәм Турымбийге жеккөриушилик көз қарас пенен қарайды. Бийдің әдил емес хәрекетин әшқаралайды.

¹ Сонда, 15

¹ Сонда, 17 бет.

Бул жерде Өтештин ҳаял-қызларға қандай көз қараста болғанлығы айқын көринип тур.

Өтештин „Гүлзийба“ қосығы муҳаббат темасында жазылған. Қосық шайырдың жас жигитлик ўақытларында шығарылған болыуы керек. Өйткени, бул қосықта қызлардың аўыр турмысы конкрет ашылмай, тек Гүлзийбаның сымбаты мақталып, оған шайырдың ашық болғанлығы баянланады.

Шайыр өзиниң сүйген қызы Гүлзийбаның түр-түсин, сымбатын жүрис-турысын, әдеп-икрамын хәм басқа да жақсы қәсийеглерин асыра мактап сүўретлейди. Гүлзийбаны, Ләйлиге, Зилейхаға, Шийринге, Шахсәнемге, Қыз Минайымға хәм Қыз Жипеклерге тенейди. Шайырдың Гүлзийбаны теңеуде үлги алып отырған қызлары Шығыс поэзиясында сүўретленетуғын ақыллы, сулуў, батыр қызлардың образлары.

Шайыр Гүлзийбаны асыра мактай келе қосықтың ақырында мындай өкиниш билдиреди:

Бәрха енегим болмас ҳеш,
Ала алмадым душпаннан өш,
Жылай-жылай сорлы Өтеш,
Мысалы сорлы яңлыды¹

Бул қосық қатарларына қарағанда Гүлзийба ақыллы, сулуў болса да өз теңи болған шайырға қосыла алмай, бай-залымларға малға сатылып кеткен болып, оған Өтеш күтә қыйналған сезимин берип турғандай көринеди.

Өтеш Алшынбай улының ҳаял-қызлар теңсизлигин жырлаў мәселесинде „Ҳайран етти“ шығармасы оғада аҳмийетли.

„Ҳайран етти“ поэмасында сөз етилетуғын тийкары идея—қарақалпақ ҳаял-қызларының аянышлы турмысы хәм оларды усындай аўыр турмысқа, теңсизликке дуўшар еткен ақлай куда түсиў сыяқлы үрип-әдетлер және оған қарсылық көрсетиўден ибарат.

Поэманы сюжетлик мазмунына қарай төрт кишкене бөлимге бөлиў мүмкин. Нуратдин деген бай адам менен жарлы Айым деген киси ҳаяллары еле еки қат ўақытта ақлай куда түседи. Ақлай куда болыў—қара-

¹ Сонда, 35-бет.

қалпақларда бұрыннан киятырған күтә жаман дәстүр. Бул дәстүр бойынша ҳаял-қызлар адам қатарында есапқа алынбайды. Олар қәлесе де, қәлемесе де сол атастырған адамына зорланып кететуғын болған. Егер қызды атастырып қойған жигит қызға қосылмастан бұрын өлсе, онда қалыңлығын сол жигиттиң ағасына ямаса инисине атастыратуғын болған. Егер жигит тәрәпинде туўысканлары болмаса, жақын ағайинлерине қатын үсти болса да зорлап беретуғын болған.

Ақлай куда болған Нуратдинниң ҳаялы ул, ал Айымның ҳаялы қыз туўады. Нуратдин уллы болғаны ушын той береди, ал Айым жарлы болғаны ушын той бермейди.

Нуратдинниң тойында тек молла, ийшанлар, байлар, бийлер ғана сыйланады. Жарлылар босқа қалады. Той беріуде Нуратдин аўылында пәтенге келтиреді. Поэманың биринши бөлимінде усылар сөз етиледі. Шайыр поэманың биринши бөлиминен баслап ақ класслық теңсизликти ашыўға хәрекет етеди. Нуратдинниң адамгершиликке жат минезлерин әшқаралайды. Нуратдинниң тойын шайыр былайынша сүўретлейди:

„Нуўекен сонда той етти,
Бас байрағын кой етти,
Тынласаныз әлеўметлер,
Бул той былайынша өтти:

Алысына хат жоллады,
Жақынына ат жоллады,
Ийшан-хожаны қоллады,
„Жаман емес қызық өтти“.

Аталық келди арбаңлап,
Болысы келди талтанлап,
Екеуи де емес лап,
Нуўекене нәўбет жетти.

Қонақты көрип алағат,
Етипти куры мирағат,
Таба алмай биразлар рәхәт,
Аўылымызды ўайран етти.

Кәтқудаларды шақырды,
Жарлылар келсе бақырды,
Жара қылды ақ тақырды,
Ҳайўандай шошқалық етти¹

¹ „Сборник классиков КК литературы“, КК филиалының библиотека фонды, қолжазаа, инв. № 1176.

Поэmanın екінші хәм үшінші бөлімлерінде де шайыр усы класслық теңсізлік мәселесине кеуіл аударады. Бай баласы Карам менен оның қалыңлығы Айымның қызы шығармада салыстырылып көрсетіліуі арқалы қыздың бай баласына тең емеслігі ашылады. Мәселен поэмада Айымның қызы, оның ақыллылығы, суўлыулығы сын сыпатының, минез-құлқына сай екенлігі баянланады:

Жаманға сырыны айтпас,
Жақсы көрсе жолдан қайтпас,
Хаслан адамды мунайтпас,
Көркін көрсең гириян етти.

Көрсеңізлер орта бойлы,
Кең кушақлы терең ойлы,
Қыз ишинде жүдә сайлы,
Айтқаныңа мегзес етти¹.

деп сүүретленсе, Карам қызға салыстырғанда пүткіллей басқаша болып көрсетиледи.

Карам жас бала уақтынан баслап-ақ унамсыз болып өседі. Соі унімсыз қәсіметлерін шайыр былай жазады:

Шөлесе аўзын ашады,
Сөйлесе сөзін шашады,
Тышқаннан қорқып қашады,
Мамалбекке мегзес етти,

Таза кийім кийгизсе де,
Татлы тамақ жегизсе де,
Өз хәмирін жүргизсе де,
Ақыл-хуўшын хайран етти.

Сөйтип жүрип Карам жаман,
Ол бахытлы баста заман,
Урысады жүрмей аман,
Бул ауылды хайран етти¹.

Карамның ақылсыз, қорқак, қәсіметсіз белгилери менен катар оның түр-гүси де, сымбаты да келісіксіз.

1. Сонда, 216-бет.

Көзлерін көрсен урадай,
Аўзын көрсең жырадай,
Құлқынлары сырадай...¹

Поэmanın соңғы төртінші бөлімшесін шайыр тийкарғы уақыяны хәм геройлардың тәғдірін баянлауға арнайды. Нуратдин баласы Карам жаманды изине ертип, мал өткерген қалыңлығын алып қайтыу үшін Айымның үйіне келеді хәм үәдени ортаға салады. Айым өз үәдесине байланып, қызын Карамға узатпақшы болып той ислейді. Той тарқамастан ақ үстине кирип барған күйеу Карамды қыз өзинің сүймегеніне зорланып турмысқа шығыудан гөре өлгенин артықмаш көрип, дәслеп Карамды пышақлап өлтиреди, ал соңынан өзине пышақ урып өледі. Поэма трагедия менен тамамланады.

Поэмада шайыр тийкарғы дыққатты Айымның қызына аударады. Қыздың аянышлы өмирін, оның минез құлқын, ис хәрекетін ашып көрсетіу менен бирге оның азағ болыуына кесирін тийгизген феодаллық патриархаллық салт-сананы, әдет-үрипти, адамшылық сезімнен айрылған қара нийег үстем классларды эшкаралайды.

Поэmanın баслы геройы—Айымның қызы (қыздың аты шығармада көрсетілмейді). Ол жасы еле толмаған (қыз он бес жаста) жарлы қарапайым карақалпақ қызларының биреуі. Шығармадағы сүүретленетуғын уақыялардың барлығы да усы қыздың айналасында, оған тиккелей байланыслы раўажланады, қыз ақлай қуда түсіу дәстүріне күтә наразы. Сүймегеніне қосылғаннан өлимди абзал көриу қыздың басқа илаж таба алмағанынан болып отыр. Шынында да, қызда еки жол бар еді. Оның биріншиси, Карам менен кетиу, екіншиси өзін-өзі өлтириу. Қыз көп ойланыудан соң екінші жолды танлап алған. Қыздың бул хәрекеті оның заманға болған наразылығынан туып отыр. Поэмада қыз образы арқалы карақалпақ хаял-қызларының басынан кешкен ауыр жағдайлары, олардың заманға болған протестін ашық көреміз.

Жуўмақлап айтқанда, Өтештин хаял-қызларға көз қарасы жоқарыда айтып өткениміздей, хаял-қызлар-

1. Сонда, 220-бет.

дың азат бсльұын, өз сүйгени менен қосылыұын, малы көпке кул болып сатылмаұын тиледи, қарсы куда сыяқлы феодаллық шәриятқа қарсы шығыұ бул шайырдың нағыз гуманистлик көз қарасы болып табылады.

ӨТЕШТИҢ ТВОРЧЕСТВОСЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

Өткен бапта биз Өтеш шығармаларының идеялық мазмунына таллаұ жасап, шайырдың көз қарасын хәм оның шығармаларының әхмийетли тәреплерин ғана ашқан едик. Бирақта шайырдың руұхын, творчестволық өзгешеликлерин, хәқыйқат шынлық турмысқа оның көз қарасын елде айқын көрсетиұ ушын тек Өтеш творчествосының идеялық мазмунын таллаұ жеткиликсиз. Шайырдың айтайын деген ойын, көз қарасын дурыс түсиниұде сол шығармаларының көркемлик өзгешелигине де итибар бериұ керек. Өйткени, қандай әдебий шығарма болса да, ол өзиниң идеялық мазмуны менен ғана бахалы болып қалмастан, сондай ақ ол шығарманың тилиниң көркемлиги тәрепинен де әхмийетли хәм бахалы болатуғынлығы белгили. Тийкарғында, шығарманың идеялық мазмунынан оның көркемлигин бөлип алып таллаұ жасай алмаймыз. Усы айтқандай, Өтеш Алшынбай улының творчествосын бахалағанда да оның идеялық мазмуны менен қатар көркемлик өзгешеликлерине де айрықша дыққат аударылады.

Өтештин шығармаларында көтерилетуғын демократиялық, халықшылық, гуманистлик идеялар сол шығармалардың тилине, көркемлик куралларына, сүүретлеұ приемларына байланысly ғана шешиледи. Сонлықтан шайырдың творчествосының көркемлик тәрепин сөз етиұдиң әхмийетли екенлигин дәлиллеп жатуұдың хәжети жоқ.

Ең алды менен, көркемлик өзгешеликти белги-лейтуғын тийкарғы шәртлерден бири—шайыр ямаса жазыұшы тилиниң өткир, әпиұайы, айтажақ пикирдиң ықшам формада айқын етип берилиұи болып табылады. Пикирди әпиұайы, ықшам хәм өткир етип бериұ көркем шығарма ушын, айрықша поэзия ушын ең зәрүрли өзгешеликлерден есапланады.

Уллы рус халқының критиги Н. Г. Чернышевский

жазыұшының искерлиги хәққында пикир жүрткенде, шығарма әпиұайы ықшам болмаса, онда көркемликтиң де болмаиуғынлығын атап көрсетеди. Ол „поэзияның бахалылығы—жазыұшының маңызлы қатарлар арқалы баян етиұинде дейди.

Көркемликтиң ең баслы талаптары—пикирдиң анықлығы-әпиұайылығы, ықшамлық, қысқа формалар арқалы оғада терең мазмун бериұ Өтеш творчествосына да тән қәсийет екенлигин айқын көриұге болады. Шайырдың қайсы қосығын алып қарасақ та оның, сүүретлейтуғын объектлери бойынша да сүүретлеұ приемлары хәм тили бойынша да халыққа жақын әпиұайы. „Яңлыды“ қосығынан мына бир куплетти мысалға алып қарайық:

Бул заманда адамлардың,
Биразы адам яңлыды.
Бул заманда адамлардың,
Биразы доңыз яңлыды.

Усы төрт қатар қосықта шайыр өзи жасаған заманның социаллық тенсизлиги, класслық айырмашылықты реал түрде баян еткен. Сондай-ақ „Әрман менен“ қосығында усы идеясын:

„Сыртында малдың аласы,
Адамның иште аласы
Жарлының жақсы баласы,
Байдың перзенти мал болар“.

—дейди. Бунда да терең идеялық мазмун бар. Жарлылар менен байлар арасындағы айырмашылық байлар перзентинен гөри малды жақсы көретуғыны айқын сүүретленген. Қосықтағы хәр бир сөз халыққа жүдә түсиникли түрде курылған. Шайыр турмыста күнде көрип жүрген ұақыяларды жәмлеп, оны шебер баян еткен, шайырдың булардан басқа қосықларында да усундай характерли жағдайларды көремиз. Бирақ усы жерде мына нәрсени де ескертиұимиз керек. Өтештиң гейпара дидактикалық қосықларында улыұ-малап баян етилетуғын қатарларды да ушыратамыз. Мәселен, шайырдың „Қарыз алма“ қосығы 284 қосық қатарынан, „Ур“ қосығы 124 қосық қатарынан ибарат.

Бул қосықларда шайырдың тийкарғы идеясы—жақсы адамлардан ақыл алыу, мәртлер менен жолдас болуу, жақсы адамлар, мәртлер, ақыллылардың бәрха ойлайтуғыны халық екенлигин, ал жаман, надан адамлардан қашууды, олардың айтқанына жүрмеуді нәсиятлайды. Бул идеяны ықшамлап беріуге де болар еді. Лекин, усундай көп сөзлилік болған менен ол қосықларды әһмиетсиз деп қарай алмаймыз. Өйткени бул қосықларда шайыр көбинесе өз заманында көрген-билген ұақыяларды жуўмақтастырып, хәр бир куплетте оқышыларға ақыл беріп отырады. Қосықтың көркемлігі де жаман емес.

Өтештиң творчествосының көркемлік өзгешелигиндегі көзге тасланатуғын айрықшалық белгі оның тилинің халықлық қәсийетінде.

Өтештиң поэзиясының тили-шын мәнісінде халықлық, Өз дәуіріндегі қарақалпақ демократ шайырлары Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ сияклы Өтеш те өз қосықларының халық массасына түсінікли болуына айрықша итибар бергенин көреміз. Ол халық турмысын тереңнен үйренді, олардың арзыу-әрманларын, теңлікке, азатлық хәм бахытлы заманға умтылыуларын көре билді. Өз шығармаларында халықты езип, талап, оларды наданлықта тугқан феодалларға, руханийларға қарсы кескин гүрес алып барды. Халықтың азатлық хәм теңлік ушын гүресин жырлауды Өтеш өзинің баслы ұазыйпасы деп билді.

Өтеш мийнеткеш халық массасының турмысынан өз шығармасына тема хәм сюжет алып қоймастан, халықтың тил байлығынан шебер пайдаланады. Оның шығармасы ауызеки халық творчествосы менен халықтың сөйлеу тили есабынан байыды.

Өз творчествосы арқалы халық массасы менен тығыз байланыста болған Өтештиң дәрепелерінде ауызеки халық творчествосының көркем приемларынан, тил хәм сүүретлеу усулларынан кең түрде пайдалана алғанлығын мысаллар менен көрсетейік: Шайырдың гейпара қосықларының баянлануы, айырым эпизодлары фольклорлық шығармаларға тән болған усул менен үнлес болып келеді.

1. „Қапылған сон дүнья жүзи,
Жаудырасып қара көзи,

Үй-ишлери ядка түсіп,
Бірзалыққа айтқан сөзи:“

2. „Нуратлин куда болды,
Шийрин жаны пида болды.
—Сизин ҳаял қыз туўса,
Бизин ҳаял ул туўса,
Екеўинин биреуи болса,
Берейик—деп үде етти...“

3. Екинши сөзим Айымнан,
Сөзди айтпайман қайымнан...
Енди айтайын басқа жолды“

„Хайран етти“

Келтирилген мысаллардан биринши хәм үшіншинде қарақалпақ дэстанларына тән болған баянлау усулын көреміз. Ал екинши мысалда фольклорға тән ақлай куда болуудың тәсири көринип тур. Бул жағдай шайырдың фольклорлық усулды шебер өзлестиргенин көрсетеді.

Өтештиң ауызеки халық творчествосынан шеберлікпенен пайдаланғанын, ҳаял-қызларды тәрийплейтуғын қосық қатарларынан да көзге айқын түседі.

„Күйгелек киби көзлери,
Шийриннен шекер сөзлери,
Хүр киби баҳар жүзлери,
Гүлзийба қыз гүл янлыды...“

Көрсен хайранда қаларсан,
Сол деп дәрбедер боларсан,
Бир көрсен шақак урарсан,
Юсип-Зилейха янлыды...“

„Гүлзийба“!

Таңдағы шолпан жұлдыздай,
Сырты бир пүтин кундыздай.
Сөйлеген сөзи ууыздай,
Фархад-Шийрин мәгзес етти“

„Хайран етти“!

Бул мысаллардағы шайырдың ҳаял-қызларды сүүретлеуі—қарақалпақ дэстанларындағы сулуу қызларды тәрийплеу усулы менен байланысly, Усының менен бирге бул қосықларда ашықлық дэстанлардың

баслы геройларының аты келтириледи. Гүлзийбаны Шахсанем, Лэйли, Шийрин, Зилейхаларға салыстырып теңеу—Өтештиң творчествосында фольклордың тәсири күшли екенлигинен дерек береді. Өтештиң творчествосының халық арасына тез хәм кең тарап кетиуінің баслы себеби де усыдан. Әдетте, аўызеки халық творчествосының тили жеңил, ядлап алыўға қолайлы келеди.

Шайырдың творчествосында бул айтқаннан басқа да аўызеки халық творчествосынан пайдаланыў ушырасып отырады. Олар тил қурылысында хәм тағы басқа белгилеринде көринеди.

Өтеш аўызеки халық творчествосынан өз творчествосына пайдаланғанда, қалай болса, сол турмысында алмастан, оны творчестволық өзгертиў жолы менен пайдаланған. Тилдеги сөзлерди көркемлеп бериўге, тилди жаңа сөз элементлери менен байытыўға айрықша дыққат аўдарғанын көремиз. Мысалы:

„Ескек, таяўсыз өзи жүрген,
Көлде хәдийсе кайық көрдим“

деген қосық қатарларындағы „Хәдийсе кайық“ деген сөзди „параход“ сөзиниң орнына қолланып отыр. Өтештиң заманында „пароход“ сөзи еле халық арасына бекем қатыспаған сөз болған. Шайыр сол сөздиң орнын „кайық“ сөзи менен алмастырыў арқалы „параход“ сөзиниң мәнисин берерлик жаңа сөз элементин шебер қолланған.

„Орыс айтты „Ели қандай?
Қазақ айтты „Әне мундай—

Суўға батқан усақ нандай“...
„Орыс бул халыққа сыншы—
Жиберди, Хийўада көрдим“

(„Көрдим“)

Ишкениң басалай быламык,
Бул исин қалай шерменде?“
„Алдап жумсап күш алғаның“.

(„Шерменде“)

Жоқарыдағы қосық қатарларында шайыр хәр бир сөзди өз орнына дурыс қолланыў арқалы қосықтың көркемлігин арттырған.

Өтеш творчествосының лексикасында халықтың сөйлеу тилиндеги мәлим сөзлердиң гейпараларының

тилдеги синонимлик эквиваленти де шебер қолланылған. Бул жағдай сөзлердиң образлы болыуында, мәнисиниң күшейиуінде үлкен әхмийет тутады. Мысалы:

„Биразлар кәдириңди билмес,
Уәдесине тайын келмес,
Якшы менен бас қосып жүрмес,
Тымсал, төкаббыр яңлды“

Бундағы „тымсал“ сөзи екинши орында „мысал“ сөзи менен қолланылады.

„Үстинде жақсы кийим жоқ,
Ол бийшарада буйым жоқ,
Мен сорлыны күтер үйим жоқ,
Мысал, ярғанат яңлды.“

Бул куплетте жарлы адам бирде „бийшара“ болып қолланылса, бирде „сорлы“ деп қолланылып тур. „Бийшара“, „сорлы“ сөзлери тилде „жарлы“ синонимине ийе. Бир-бирине синоним болған бул сөзлер қосықта қолланылыў орнына қарай шығарманың өткир хәм көркем болыуын пайда етип тур.

Өтеш шығармаларында гейпара сөзлер аўыспалы мәнисте қолланылып, олар мәниси жағынан күтә образлы болып, тилди көркемлеп турады.

„Кейнимде қалмады туяк,
Маған болды бул зыятырак...“
Айтпас едим хасла сөздиң қыяўын,
Мойныма салды әжелдиң аўын...“

Бул мысаллардағы „туяк“, „қыяў“, „әжелдиң аўы“ деген сөзлерди шайыр „перзент“, „жалған“, „өлим“ сөзлериниң орнына қолланыў арқалы айтажақ пикириниң мәнисин тағы да арттырған, пикирдиң образлы болыуына кеуіл аўдарған. Өтештиң шығармаларынан бул сыяқлы сөзлерди көптеп табыўға болады.

Мәселен, бир ұғымды билдиретуғын сөзлердиң орнына бир неше көркем образлы сөзлерди қолланыў арқалы шығармасында көзде тутқан геройының образын ашып береді.

Адамға жараспас ойы,
Томардай гүжирейген мойны...“
„Қасқыр киби азыў тиси“. („Нуратдин“)

„Бир тенгеге берип жанын,
Күнликшиниң сорып канын...“

(„Изимбет“)

Бул косык катарларында „томардай гүжирейген мойны“ деген көркөмөү куралларынан байды, каскыр киби азыу тиси“ дегеннен жерменди, „бир тенгеге берип жанын“ дегеннен сыкмарды түсинемиз. Бул түсиниктерди шайыр үстем классларды эшкаралауда гана колланады. Буған тиккелей карама-карсы этип жарлылардың турмысын:

„Жатак жери гүди топан,
Солар ярғанат яңлыды...“

(„Яңлыды“)

„Капылган сон дунья жүзи,
Жаудырасып кара көзи“...

(„Еес жигит“)

деп сүүретлейди. Бундагы „жатак жери гүди топан“ дегеннен үйсиз жарыларды, „жаудырасып кара көзи“ дегеннен аш адамды түсинемиз. Өтештин творчествосында бундай көркөмөү сүүретлеу оғада көп. Шайыр бул сыяклы „бай“, „жермен“, „сыкмар“ ямаса „үйсиз“, „аш“ деген сөзлөрдү туура мәнисинде бермей, көркөм сүүретлеп коллануу аркалы хақыкат турмысты ашып көрсөтүү хэм оқыушылар менен тыңлаушылардың есинде беккем сақлау үзыйпасын шеберлеп аткара алған. Шайыр көркөм сүүретлеулерди хэм образларды халык турмысынан алады.

Өтеш Алшынбай улының шығармаларында карақалпақ нақыл-мақаллары да ушырасып отырады. Нақыл-мақаллар аўызеки халык творчествосында хэм образлы этип сөйлөуде кең колланылатуғын категориялар. Өтеш шығармаларында усы нақыл-мақалларды колланғанда оларды лексикалык хэм грамматикалык жақтан өзгерисиз де, ал гейпара жағдайларда оның мәнисин сақлап, формасын пүткиллей өзлестирип те колланады.

„Моллалардан хат калар,
Зергерлерден тат калар,
Жаксылардан ат калар.“—
Деген ырас нақыл көрдим“

(„К өғдим“)

„Саяк жүрсен, таяк жерсен,
Топланып жүрсен той жерсен“

(„Қарыз алма“)

„Сыртында малдың аласы,
Адамның иште аласы“

(„Әрман менен“)

„Киси аты тершил болар,
„Киси кийими киршил болар“

(„Қарыз алма“)

сыяклы нақылларды шайыр өз турысында мазмунын хэм формасын сақлап қолланып отыр. Бундай халык нақылларын қолланғанда шайыр оны шығарманың мазмунынан ажыратылған, курғақ түрінде алмастан, сол шығарманың мазмунына тиккелей байланыслы этип береді. Ал гейпара нақылларды шайыр өз шығармасының мазмунына мууапық өзлестирип алады. Мысалы:

„Келбети келмегеннен кеңес сорама,
„Сырын билмеген аттың сыртынан айланба“

деген халык нақылларын шайыр:

„Келбети келмес наданның,
Тилин алмайды адамның,
Кәдирин билмес шийрин жанның,
Рәхимсизден ақыл алма“

(„Қарыз алма“)

„Сыр айтпа сырын билмесең“

(„Қарыз алма“)

деп өзлестирип колланған.

Шайыр айырым қарақалпақ нақылларының мазмунын сақлап коллануу аркалы өзиниң ишки сезимин билдирип отырады. Мысалы:

„Байдың қызын бай болсаң ал,
Төрт түлигин сай болса ал,
Парахатың жай болса ал,
Жарлылар алса сәўмеймен“

деп баянлайды „Сәўмеймен“ деген косығында. Бул куплет:

„Бир бай менен бир бай куда болса,
Араларында жорға жүреді,
Бир жарлы менен бир жарлы куда болса,
Араларында дорба жүреді.
Бир бай менен бир жарлы куда болса,
Қайдан куда болдым деп зордан жүреді“.

деген халык нақылының мазмунынан алынғандай болып сезиледі.

Өтеш Алшынбай улы өз шығармаларына халық нақылларының ишинен терең мазмунлыларын сайлап алып қолланады. Халық даналығы нәтижесінде дөреген жоқарыдағы нақылдарда халыққа хызмет қылыуға, жаманнан қашыуға, барлық күш халықта екенлигине хәм тағы басқа жақсы әдетлерге үйретеди.

Өтеш творчествосында нақыллар менен бир қатарда халық турмысының күнделикли тәжирийбесинен пайда болған күшли офоризмлер де жиий қолланылады. Булардың тийкарғы мазмуны нәсият характеринде болып, тәрбиялық әхмийетке ийе. Мысаллар:

„Сапар жүрсен халық пенен жүр,
Шәүкети көп бақ пенен жүр...“ („Қарыз алма“)

„Көлдің сәни балық билен,
Адам сәни халық билен.
Патша күни салық билен...“ („Ур“)

„Наданлар сөзиниң қарары болмас...“ („Болар“)

„Биреүди ақыл көтерер,
Биреүди бахыт көтерер...“ („Қарыз алма“)

„Шайыр болсаң шайтан болма...“ („Ур“)

„Ойланбай сөйлеме қаслан“,
Ақыл алма халыққа қастан...“ („Ур“)

„Байраққа атлар шабылар,
Сорлыға бәле табылар...“ („Сәүмеймен“)

Өтештің шығармаларында араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде ушырасады. Бирақта бундай басқа тиллерден кирген сөзлер онша көп емес хәм ол сөзлер қарақалпақ тилиниң лексикасына енип кеткен. Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлердің Өтеш творчествосында ушырасыуы—шайырдың шығыс халықларының әдебий мйраслары менен жақыннан таныс болғанлығынан деп қараймыз.

Өтештің творчествосының көркемлик өзгешелигиндеги тағы да бир характерли нәрсе—шайыр халықтың сөйлеу тилиндеги актив қолланатуғын көркемлеу қуралларынан керегинше пайдаланады. Оның творчествосындағы көркемлеу қураллары халықтың турмысы менен тығыз байланысқан.

Көркемлеу қураллары болып есапланатуғын эпитет-

лер, тенеулер, аұыстырыулар хәм тағы басқаларды шығармасында қоллануы арқалы шайыр шығарманың тилиниң сулыу хәм нағышлы болыуына ғана нәзер аударып қоймастан, сол шығарманың конкрет мазмунын, түрли социаллық класстағы персонажларға өзиниң көз қарасында ашып көрсетеди. Шайыр хәр бир персонажды оқыушы яки тыңлаушының көз алдына, оның өзине ғана тән индивидуаллық қасийетлері менен сәулендирип береді. Олардың характериндеги айырым белгилерге, ишки сезимлерине мууапық көркемлеу қуралларын табады.

Өтештің творчествосында көркемлеу қуралларынан көбирек ушырасатуғыны—эпитетлер. Шайырдың қолланған эпитетлеринде мийнеткеш халықты аяуысыз езип атырған үстем топар ўәкиллерин жек көриу, ал зулымлық, теңсизлик буғауында аянышлы турмыс кеширип атырған пухара халықты жақсы көриу, сүйиу сезимлери ашық көринип турады.

„Собырайған сопақ бойы бар,
Ойлаған бузық ойы бар,
Үш жүз алпыс бес қойы бар,
Сонда да аш Нуратдин“.

„Бенделердің қара басы думанда,
Қалай енди елатыма жетермен...“
„Өлгенимше сайра-сайра қызыл тил...“
„Халлар қыйын болар енди,
Қызыл гүллер солар енди...“
„Әлеуметлер, дүмше молла ел бузар,
Дүньяның сумлығы буларда болар“.

Бул мысаллардағы асты сызылған сөзлер эпитетлер. Олар дара түринде де, қосарлы түринде де жасалып, шайырдың айтажақ пикрин образлы етип көрсетиуде айрықша роль атқарып тур. Шайыр қосық қатарларында „собырайған сопақ“ деген эпитетти қоллануы арқалы үстем класс ўәкиллериниң сыртқы пишиминиң келисиксиз екенин, „бузық“, „дүмше“ сыяқлы эпитетлер арқалы олардың ишки минезлерин хәм өзінде моллашылық болмаса да „молламан“ деп халықты алдаушы руўханийларды әшқаралайды.

Өтештің творчествосында булардан басқа да эпитетлердің хәр қыйлы қолланылуын көреміз:

„Жаманның қабағы қатық... („Қарыз алма“)
„Адырайған екі көзін,
„Ерсилі—қарсылы“ айтқан сөзін,
Себеп пенен бүгін бизін,
Сөз қылатуғын неме екенсең“.
Адам еді құдай қаққан,
Үй-иши бірдейін баққан,
Ауызынан суы аққан,
Өтеулидей неме екенсең“ („Изимбет“)

Жоқарыдағы қосық қатарларынан асты сызылған сөзлер хәм сөз дизбеклери эпитетлер.

Теңеулер де Өтештиң творчествосында ең көп қолланылатуғын көркемлеу құралларынан бири. Шайырдың қосықларында теңеулер сөздің ақырында „дай-дей“, „тай-тей“, аффикслериниң жалғаныуы хәм „яңлыды“, „киби“, мысал“, „мегзер“ сыяқлы көмекши сөзлердің жәрдеми менен жасалады. Шайыр теңеулерди пайдаланыу арқалы бир затты екинши бир зат пенен салыстырып, бир-бирине теңеп, өзиниң сүүретлеп отырған геройын тағы да айқын сәулелендирип береді.

Мысаллар келтирейик:

„Жаксы жигит жаҳандағы арыслан,
Айбаты жолбарыс-қалпандай болар... („Болар).

„Қызлардың ишинде ғұмшалы гүлдей,
Ашығым айдынлы қосылған хүрдей...“

Қызлардың бойларын көрсетсе құдай,
Мийриң қанар сүйсен ауызы палдай...“ („Қызлар“)

„Ғәрип-ашық-Шәхсәнемдей,
Бақшада ашылған гүлдей,

Ләйли менен Мәжнүндей,
Мысалы Шийрин яңлыды“ („Гүлзийба“)

„Қасқыр киби азыу тиси,
Азыулыдай “Нуратдин“ („Нуратдин“)

„Маңлайы бар жети қарыс,
Шаққан мысал жолбарыс...“

Бес жасында жүрди зорға,
Көрсен аны мысал ғарға.

Отыратуғын мегзес жарға,
Көрсен ақлың қайран етти“

(„Хайран етти“)

Бунда асты сызылған сөзлер теңеулер, олар дара түрінде де, қосарлы, кеңейтилген түрінде де қолла-

нылған. Қосық қатарларындағы теңеулерди шайыр қалай болса солай қолланбастан, айтажақ ойын көркем түрде ашып беріу ушын шығармадағы геройларды екинши бир затқа теңеп, өткір хәм ықшамлы етип қолланған.

Шайыр жыл мәусимлерин де теңеу етип қолланып отырады. Жаз, бәхәр меусимлерин жақсы турмысқа шығыудың сыпаты етип алса, қысты азаплы, теңсизлик турмысқа теңеп көрсетеди.

„Заман келсе, бахыт келер қызларға,
Қыс күнлери айналады язларға...“ („Қызлар“).

„Көп узамас қыс кетер хәм яз келер,
Тезлемесе тезден жүрмегин дәркар...“
Жайна қанат қағып гүлленип жаздай ... („Дәркар“)

Сәккизден келдим тоққызға,
Йурдим йошып келсем жазға,
Мегзедим зая жулдызға...“ („Көрдим“)

„Жаз“, „гүз“, „қыс“, „бәхәр“, сыяқлы теңеулерди пайдаланыу тек Өтештиң творчествосында ғана емес, улыуа революцияға шекемги қарақалпақ классик шайырларының творчествосынан да кеңнен орын алады.

Өтеш творчествосында қолланылатуғын сөзлер жәмийеттеги социаллық теңсизликте ашып беріуде үлкен хызмет атқарады. Мәселен, „Яңлыды“ қосығынан мына төмендеги үзиндини алып қарайық:

„Бәлки алсақ Ермекбайды,
Нәзери күн менен айды,
Ойламас алай-булайды,
Еткеи иси ийт яңлыды.

Үйинде сонша малы көп,
Қатардан асқан х-лы көп,
Жеуге соншелли наны көп,
Сондадағы жоқ яңлыды.

Бунда шайыр байдың ишки сезимин, минезин ийтке теңеп, сонша мал дүньяға ийе болса да оның сықмар екенин көз алдымызға ашық сәулелендирген. Ал „Қызлар“ қосығында болса шайыр қызлардың сулылығын жақсы затларға теңеп, олардың келешегине тилеклеслик билдиреди:

„Кыз деген кызыл гүл алма, анардай,
Көрсен бойы зэрли жақсы шынардай,
Дәулет келсе шалқыр едің сондай,
Мен тилегим-бахты келгей кызлардың“.

Шайырдың қосықтарында теңеулердің жалғаусыз хәм көмекші сөзлерсіз ақ ушырасатуғын орынлары табылады, мысалы:

„Жылай-жылай өлгенлер менен тең болып,
Ақыл кетип баста мийи зең болып...“
„Гүл йузелери шәмси камар,
Айтқан сөзинен пал тамар...“

Өтештің творчествосында тропаның метафора сыяқлы түрлері де кең ушырасады.

„Бизден жақсы қарабарак,
Жүрмен мине әрман менен...“

„Кеуилимде түүесилмес дәрт болып,
Кайғылықта қалды кеули жер болып,
Жылай-жылай еки көзі гөр болып,
Ата-анамда жүрер дәрман қалмады.“

Бул қосық қатарларындағы асты сызылған сөзлер хәм сөз дизбеклері метафоралар. Бунда метафора менен теңеудің айырмашылығыда көринип тур. Теңеулер—бир нәрсенің өзгешелигін екінші нәрсеге салыстырыу, теңеу, ұқсаслық жағынан аұыстырып көрсетиледи. Жоқарыдағы метафораларды шайыр „қарабарак-тай“, „жердей“, „гөрдей“ деп қолланғанда теңеу боллар еді. Ал хәзирги турысында метафора болып тур. Буларды шайыр қосықтың формасы ушын ғана емес, ал айтажақ пикирин тереңдетуі ушын қолланған.

Өтештің творчествосында көркемлеу құралларынан гипербола („Хәр көзінде батпан ириң“, „Едигени айтса, күнлер жаудырып, Қарақалпақта Жийен өтти дүньядан“), литота (Тышқаннан қорқып қашады“, „Дәрья деп қарықтан өтпес“, „жағы сүйри, аұзы биздей“), ирония („Балықтан басқа жемеген, басқаны тамақ деген, палауды үркіп жемеген“, „жаз болса жедин қарамық, ишкениң басалай быламық, бул исиң қалай шерменде“, „Нуратдин бәле киси, адам менен жоқтур иси...“) хәм басқалар жийи қолланылады. Буларды шайыр шығармасына шебер пайдалана алған.

Өтеш өз шығармаларында қосық қатарларының оқыушыға тәсирли болуына да айрықша итибар бергенлигін көреміз. Шайырдың қосық қатарларына нәзер аударғанда көркем кайталаулар шебер қолланылған. Ол кайталауларды орынсыз алмастан қосықтың ретине қарай пайдаланады. Өтештің бизге мәлим барлық шығармаларында дерлік қосық куплетинин төртінші қатары сол қосықтың хәмме куплетинде қайталанып отырады. Мысалы: „Нуратдин“ қосығында „Даң молламыз Нуратдин“, „Мурт таұлайды Нуратдин“, „Сондай бәле Нуратдин“ т. б. болып келсе, „Шерменде“ қосығында „Изимбет болдың шерменде“, „Хақысын бермей шерменде“, „Болдыңба хайуан шерменде“ т. б. болып келеді. Бундай кайталау шайырдың пикирин толықтыруда, өткір етип көрсетуіде күтә әхмийетли.

Шайыр қайталаудың буннан басқа түрін де (мысалы, „кетермен, кетермен уллы көл билен...“, „Жигитлер, бириксен алмас жауын жоқ, жигитлер, бириксен питпес дауын жоқ...“) жийи пайдаланыу арқалы бир жағынан қосықтың идеясын күшейтсе, екінші тәрәптен қосықтың көркемлігін арттырады.

Өтештің қосық қурылысына келетуғын болсақ, оның шығармалары тийкарынан силлабикалық қосық қурылысына жатады. Бундай қосық қурылысының, белгисіз пәт ақырғы бууындарда келеді, пәт беккем түрде сақланбай, қосық бууын, ырғақтар менен өлшенеди. Қарақалпақ шайырларының қосықтарында көбинесе бууын пәтлери, бууын толқындары тең хәм бирдей болып келеді. Өтештің шығармаларының қосық қурылысы оның өзінен бурынғы хәм өзі менен заманлас шайырлардың қосық қурылыстарынан айырмашылығы шамалы ғана. Өтештің шығармаларында көзге түсетуғын нәрсе-оның қосықтарында хәр бир сөз, хәр бир қатар еркин орналасқан. Қосықтардың музыкалық хәм интонациялық тәсирлилігі күшли болып келеді.

Өтештен бурынғы хәм оның менен заманлас шайырларымыздың қосық қурылысы тийкарынан 7-8-11 бууынлы, төрт қатарлы, 7-8 бууынлы терме хәм 15—16 бууынлы төрт ямаса 5—6 қатарлы муханнес түрінде қосықтар жазды. Ал Өтеш бул қосық қурылысынан 8—11 бууынлы 4 қатарлы қосықты көбирек пайда-

ланды. Оның шығармаларында 7—8 бууынлы терме хәм 15—16 бууынлы муханнес түрин ушыратпаймыз.

Шайырдың 7—8 бууынлы 4 қатарлы қосық қурылысында уйкаслар көбинесе аааб, ааба болып келеди. Бул уйкастан әсиресе аааб уйкасын көбирек қолланады.

8 бууынлы 4 қатарлы қосық уйкасына мысаллар:

„Бул дүнья хәм етер, кетер, —а
Сорлыға да нәубет жетер,—а
Айтып кетсек бизте нетер,—а
Изимбет атлы шерменде“—б

Ескекти булар сермеди—а
Дауыл жаман, күш бермеди.—а
Ауҳал қыйың болды жаман,—б
Адам -адамды көрмеди.—а

11 бууынлы қосықтарында да шайыр көбирек, хәтеки барлық қосықтарында десекте болады. аааб қосық уйкасы қолланады, ал ааба уйкасы айырым қосықта ғана бир-еки куплет ушырасып қалады.

11 бууынлы 4 қатарлы қосыққа мысал:

„Бизден бұрын неше адам өткенди,—а
Жылай-жылай әрман менен кеткенди,—а
Бир нешенің пайманасы жеткенди,—а
Жетпесе, дүньяда өлиўиниз дәркар“—б

„Менин сөзим хәр не болур не болур—а
Сум дүньяда қайғы кеўлиме толур—а
Басым алып жолсыз жерден кетпесем—б
Гуллерим сарғайып көпесте болур“—а

Өтештиң қосықтарында уйкастың абаб түри де ушырасады. Бундай уйкаслар сол қосықтың биринши куплетінде ғана келеди. Ал басқа куплеттерінде бундай уйкаслар гезлеспейди. Мысалы:

„Ҳақысын бермей Оразбайдың,
Молла Изимбет шерменде,
Бил мәнисин келер жайдың,
Ҳақысын бермей шерменде.

Қарақалпақ ауызеки халық творчествосының салт жырларында (бәдик түрінде) қосықтың биринши қатары, 4 бууын, 2—3—4 қатарлары 11 бууын болатуғын түрлери бар. Ауызеки халық творчествосының басқа

түрлерінде бул қосық қурылысы ушыраспайды. Мәселен ол мынандай:

Алма бәдик,—4
Алма жеген қызлардан қалма бәдик 11
Алма жеген қызлардан қалар болсаң—11
Еки ийинди өзиң ақ жалма бәдик —11

Усы қосық қурылысын Өтеш өз творчествосында шебер пайдаланды. Бул қосық қурылысы шайырдың „Қәдир молла“ деген бир қосығында ғана ушырайды. Ондағы қосық уйкасы ааба түрінде бериледи.

Мысалы:

Өгиз хайуан-а
Жүре гөр жедел қылып майдан-майдан-а
Мойнында мойынтурық, кейнинде гүнде-б
Күнде азап көрдің гөй Кәдирбайдан -а

Өтеш өз шығармаларының қосық қурылысын хәм уйкасларын формалық байлық ушын қолжаңбастан, ал хәр бир қосықтың мазмунын түсиникли хәм терең ашыўды мақсет еткен.

Шайырдың қосықтарының ритма, рифма қурылыстары, қатар, куплет хәм басқа да системаларын изертлеўге арнаўлы жұмыс талап етиледи. Биз жұмысымызда бул ўазыйпаға қысқаша ғана тоқтап өттік. Әлбетте, бул жеткиликсиз. Алдағы ўақытта ол ўазыйпаны шешиў өз алдына изертлеў жұмысына тийисли.

ЖУЌМАҚ

XIX әсир қарақалпақ әдебиат тарихында көрнекли орынды ийелейтуғын классик шайырлардың бири-Өтеш Алшынбай улы. Оның творчествосындағы баслы бағдар-өзи өмир сүрген дәуирдің алдыңғы идеяларын жырлаудан, шынлық турмысты көрсетиуден ибарат.

Өтештин шығармаларын жыйнау жұмыслары Қарақалпақстанда Совет хукимети орнағаннан соң, атап айтқанда 1930-жыллардан басланды. Шайырдың творчествосы бизин дәуиримизге өз қолы менен жазылған қолжазбалар арқалы келип жеткен жоқ, революцияға дейинги жыллары оның шығармалары үеш жерде басылып шықпаған, тек биреуден биреу көширип алған қолжазбалар арқалы ғана халық ортасына таралған. Өтеш Алшынбай улының қосықларын хәм өмирине тийисли мағлыұматларды ең дәслепп көширип жазып алғанлар Сәдирбай Мәўленов хәм Шәмшет Хожаниязовлар. Әлебий мйрасларымызды жыйнауда булардың мийнети айрықша көзге түседи. Шайырдың творчествосын жыйнау жұмысыбүгинги күнге дейин даўам етип атыр.

Өтеш Алшынбай улының жыйналған шығармалары 1940-жылдан баслап баспа сөзде дағазалана баслады. Әдебий журналларда хәм мектеп хрестоматияларында басылып шыққан қосықларын есапламағаннын өзинде шайырдың қосықлар топламы үш мәртебе (1948-жылы хәм толықлау болып 1962 хәм 1978-жыллары) басылып шықты. Ол топламларға кирген шығармаларда, шайырдың көзқарасы, идеясы ашық сәўлеленген.

Өтештин творчествосын изертлеудин бир түри-оның өмири хәм шығармалары ҳаққында баспа сөзде басылып шыққан мақалалар менен көлемли жұмыслар болып есапланады. Бул бойынша ҳәзирше шайырдың

творчествосы хәм өмири жөнинде жазылған майда мақалалар хәм көлемли мийнетлерге айырым бап болып кирген жұмыслар бар. Оларда шайырдың өмирине толық мағлыұматлар берилмейди, шығармалары ҳәртәреплеме талланбайды. Усыған қарамастан шайырдың творчествосын үйрениуде, оны халық массасына пропагандалауда ол мақалалар күтә әхмийетли. Бул мақалалар шайырдың өмирин хәм творчествосын кеңнен изертлеу жұмысында бақалы бағдар болады.

Өтеш Алшынбай улының творчествосы қарақалпақ поэзиясында белгили орын тутады. Оның бизге мәлим барлық шығармаларының көлеми-үш ярым мың қосық қатарынан көплеу. Еледе халық аузында шайырдың жыйналып алынбаған қосықлары бар деп шамалаймыз. Оның бизге жеткен шығармаларының жазылған жылларын дәлме-дәл айыруға болмайды. Себеби шайыр өз қосықларының қашан жазылғанын ескертпеген. Сонын ушын Өтештың творчествосын хронологиялық тәртип пенен таллауға болмайды, ал тематика бойынша талланады.

Өтеш шығармаларының идеялық мазмунын пайда ететуғын ең тийкарғы хәм ең характерли мотивлер: шайыр творчествосындағы реализм, халықлық, демократиялық идеялар шайырдың жарлыларға көз қарасы, үстем топарларды әшкаралау, динге көз қарасы хәм оларды әшкаралауда сатираны қолланыу, ҳаял-қызлар теңлигин жырлау т.б. Бул мотивлер шайырдың творчествосында араласып ушырасып отырады.

Өтеш-реалист шайыр. Ол турмыста не ушырасса, не көрсе, соның бәрин сол турысында жаза берген емес, ал турмыстағы типик ўақыяларды жуўмақластырып алып, оның социаллық тәреплерин дурьс түсинип жазғанын көремиз. Оның қайсы шығармасын алып қарасақта жәмийетлик турмыс, оның социаллық тийкары ашық баянланады. Шайырдың жасаған заманындағы жәмийетте орын алған теңсизлик класслық айырмашылық мәселеси. Усы мәселе оның творчествосында айрықша орында турады. Шайыр өзинин „Яңлыды“, „Дәркар“, „Көк өзек“, „Көрдим“, „Бес жигит“, „Сәўмеймен“ хәм т. б. қосықларында езиуши класслар менен езилиуши класслар арасындағы теңсизлик, бул еки топар адамлардың бир-бирине қарама-қарсылығы ашық баянланады. Мал-дүньясы, байлығы мол адамлар менен

жарлылар арасындағы парық ашылады хэм шайыр жарлы халық массасына аяўшылық сезим билдирип, үстем класслардын мийримсизлигин эшкаралайды. Жарлылардың аўыр жағдайына қыйналған шайыр теңсизликке, әдилсизликке қарсы гүрес уранын ортаға таслайды. Шайыр халық массасының үлкен күш екенин жақсы түсинеди хэм олардың биригип гүресиўин әрман етеди. Бирақта ол гүрести шөлкемлестириў, оған басшылық етиўде әззи көринеди. Өз дәўириниң теңсизлик жағдайын түсинген менен усы теңсизликтиң тийкары кайда екенин түсинбейтуғын еди, гүрестиң дәқыйқат дурыс жолын билиў, оны дурыс көрсетиў дәрежесине оның өзи де, өмир сүрген дәўири де жетискен жок еди. Бирақ усыған қарамастан шайырдың үстем классларға наразылығы, оларды жек көриў сезимлери, оларға қарсылық билдириўиниң өзи-ақ оның прогрессив шайыр болғанлығын айқынлайды. Өгеш өзи жасаған дәўирдиң шынлық картинасын көз алдымызға елеслетеди, сонлықтан да ол заман шынлығын дурыс көрсете билген шын реалист шайыр.

Өгеш Алшынбай улы—сатирик шайыр. Ол фольклорда хэм карақалпақ классик әдебиятында ушырасатуғын сатиралық шығармалардан үлги алды хэм оны раўажландырды. Үстем класслар оның сатиралық шығармалары арқалы аяўсыз эшкараланды.

Өгештиң сатиралық қосықларындағы баслы қәсийет—оның өткирлигинде, идеялық мазмунының күшли берилиўинде.

Шайырдың „Шошқа“, „Изимбет“, „Нуратдин“, „Шерменде“, „Не қылдың“, „Қәдир молла“ шығармалары тиккелей сатиралық шығармалары. Усы сатиралары арқалы шайыр байлардың ашкөзлигин, мийримсизлигин, айтып жатқылықлары үстинен күледи, руханийлардың ҳилекерлигин, тәмегөйлигин, бузықлық хэм тағы басқа сыпатларын эшкара етеди. Мысалы, „Изимбет“ сатирасында шайыр улыўма байларға гән қәсийетти усы Изимбеттиң образы арқалы көрсетеди. „Нуратдин“ сатирасында руханийлардың бир ўәкили етип Нуратдин алынады. Сол Нуратдин арқалы улыўма дин ийелериниң ерси, бузықлық ислери өткир сатира менен түйреледи.

XIX әсирдеги тағы бир теңсизлик хаял-қызлар теңсизлиги еди. Өгештиң творчествосында да бул меселеге

айрықша дыққат аўдарылады. Шайыр өзи жасаған заманда хаял-қызлардың басында хеш қандай ерк жоқлығын, олардың өмири жылаў менен өтип атырғанына қыйналады, оның „Қызлар“, „Хайран етти“ шығармаларында карақалпақ хаял-қызларының малғасатылып кететуғынлығы, олардың тәғдири екінши адамлардың қолында екенлигин баянланады. Динниң хэм ақлай куда болыў сыяқлы жаман үрип әдеглердиң заңларына шайыр қарсылық көрсетеди. Шайырдың максети хаял-қызлардың азат болыўы, өз сүйгени менен қосылыўы, шалқып өмир сүриўи болып есапланады.

Бул идеялар Өгештиң нағыз гуманистлик көз қарасынан туўған жағдайлар.

Өгештиң шығармаларының тийкаргы тематикасы—халықшылық, өз халқына деген шексиз сүйиўшилиқ, патриотизм. Ол гурмыстың қайсы тәрәпин алып жырласа да, оның көз алдында бәрхама езилип, азапланып атырған мийнеткеш халық массасы турады. Оның барлық шығармалары да халық массасының тилегине, әрманына бағдарланған. Халықтың езилиўшиликтен, дийўанашылық турмыстан азат болыўын, бахытлы өмир сүриўин жырлаў—шайырдың идеясын көрсетеди.

Өгештиң шығармалары түрли көркем сүўретлеў кураллары менен бай. Ол фольклордан күтә жақсы пайдаланып, оны пухталық пенен өзлестиреди. Шайырдың творчествосында эпитет, тенеў, метафора, салыстырыў, иғония хэм тағы басқада көркемлеў кураллары кеңнен орын алған. Шығармаларында бундай көркемлеў куралларын шебер қолланыў арқалы шайыр өз қосықларының мазмунын тереңлестиреди хэм шындық турмыс айқын сәўлеленеди, оқыўшылардың көз алдында халық турмысының сәўлеси анық елесленеди. Өгеш өз шығармаларының халыққа түсиникли болыўына айрықша кеўил аўдарған. Оның тилиниң тийкаргы дереги—халық творчествосы хэм халықтың әйлеў тили.

Өгештиң шығармалары тийкарынан силлавикалык қосық қурылысында жазылған. Өзинен бурынғы хэм өзи менен заманлас шайырлардан оның қосық қурылысындағы бир айырмашылық хэм карақалпақ әдебиятына тосқан жаңалық—4 қатарлы қосықтың биринши қатары өрт буўын, қалғанлары онбир буўынлы түрин енгизди.

Өтештиң творчествосы өз дәуириниң айнасы, творчествосындағы көтерилген мәселелер сол дәуирдеги халықтың турмысын—көз алдымызға елеслетеди. Оның шығармалары арқалы оқыўшыларда халық массасына аянышлы көзқараслар пайда болады, үстем топарларға жек көриўшллик сезим күшейеди. Өтештиң шығармаларын үйрениў арқалы биз қарақалпақ халқының тарийхын, тилин, мәдениятын үйрениўге мүмкиншилик аламыз. Бул жағынан шайырдың творчествосы қарақалпақ халқының тарийхын, тилин ҳәм әдебиятын изертлеўде илмий әҳмийетке ийе.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Шайырдың жасаған заманы	16
Өтештиң өмири ҳаққында мағлыўматлар	24
Өтештиң дәретпелери	38
Өтештиң творчествосында халықлық ҳәм демократиялық идеялар	42
Өтеш—реалист шайыр	48
Өтештиң шығармаларында сатира	58
Өтештиң шығармаларында ҳаял-қызларға көз қарас	67
Өтештиң творчествосының көркемлик өзгешелиги	74
Жуўмақ	

На каракалпакском языке

Артык Каримов

Жизнь и творчество Утеша шаира

Издательство „Каракалпакстан“

Нукус—1984

Редактор *Т. Нажимов.*
Художник *И. Кыдыров.*
Худ. редактор *К. Нажимов.*
Тех. редактор *Т. Косымбетова.*
Корректор *Т. Махсудова*

ИБ № 20990

Териўге берилген ўақты 26/XII-83-ж. Басыўға рухсат
етилген ўақты 10/VII-84 жыл. РК. 30150 Қағаз форматы 84x108
Көлеми 3,0 баспа табақ. 5,04 шәртли баспа табақ
5,0 есап баспа табақ Тиражы 1000 Заказ № 136. Баҳасы
„Каракалпакстан“ баспасы, 742000, Нөкис қаласы, К. Маркс
көшеси 9.

ҚКАССР баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери
бойынша Мәмлекетлик комитетиниң Нөкистеги „Правда“ны
50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты. 742000, Нөк
қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

610 С

Бағасы ~~35~~ т.

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 1984